

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П.Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«Греко-католицька церква на Волині у XVIII ст.»

Виконала:

студентка 6 курсу, групи МІ-61
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
“Історія та археологія”

Малафійчук Ірина Валеріївна

Керівник — кандидат історичних наук,
доцент

Близняк Микола Богданович

Рецензент — доктор історичних наук,
професор

Кулаковський Петро Михайлович

Робота допущена до захисту
(протокол № 6 засідання кафедри історії від 06 грудня 2021 року)

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог — 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЦЕРКВА В РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ КРАЮ.....	9
РОЗДІЛ 2. ЦЕРКВА В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ РЕГІОНУ.....	28
РОЗДІЛ 3. УЧАСТЬ В СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ ВОЛИНІ.....	43
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	71

ВСТУП

Актуальність дослідження. Церква у ранньомодерному та сучасному суспільстві відіграла і продовжує відігравати роль не лише засобу організаційного оформлення духовного життя послідовників певної конфесії. Вона водночас є складовою частиною суспільної організації, а на її розвиток впливають загальнодержавні процеси і таким чином зміни, які відбуваються в церковній організації формують суспільні настрої. Власне у XVIII ст. у європейських країнах відбуваються важливі зміни у релігійному житті, коли активно заявляє про себе конфесіоналізація. Вона проявилася серед іншого у запровадженні чітких формулювань правд віри, зміцненні конфесійної дисципліни, уніфікації релігійних практик, встановленні контролю над паствою тощо. Тому без з'ясування місця і ролі церкви в суспільно-політичному житті та характерних особливостей діяльності духовенства її історія виглядає неповною.

Проблеми становлення та функціонування Греко-Католицької Церкви на Правобережній Україні залишаються в полі зору сучасних дослідників. Розділення на уніатів і православних серед християн-українців веде свій початок від кінця XVI ст., а з 1774 р. уніатів стали йменувати греко-католиками. В українській історіографії все більше уваги приділяється дослідженню історії Греко-Католицької Церкви. Актуальність даного питання зумовлена тим, що важливим питанням сучасної історії України є роль і місце різних конфесій у соціально-економічному житті українських воєводств Речі Посполитої. У цьому контексті науковий інтерес має участь духовенства Греко-Католицької церкви в суспільному житті на Волині у XVIII ст., коли значної конкурентності набувають відносини з Православною Церквою. Окреслені проблеми мають загальноісторичне значення.

Отже, наведені вище міркування визначають наукову й суспільну актуальність теми, що й зумовило її вибір для вивчення.

Історія вивчення теми. Історіографічний дискурс на тему Греко-Католицької церкви почав розгортатися і набув особливого звучання у ХІХ ст., коли Російська імперія активно намагається різними методами і способами позбавити її усіляких засобів і сфер впливу на мешканців щойно інкорпорованих територій. Таким чином з'являються дослідження, присвячені різним аспектам церковного життя краю, проте преший план посідають питання історії Православної Церкви і відповідно – її історичних стосунків з Греко-Католицької Церквою.

Питання унії та її поширення в українських землях отримало наукове відображення у дослідженнях видатного українського історика – Володимира Антоновича. Блискучий знавець джерел, поборник православної віри проаналізував значні інформативні пласти про Католицьку, Греко-Католицьку та Православну Церкви на українських землях ХVІ – ХVІІІ ст.

У останній чверті ХІХ – на початку ХХ століття з'являється низка праць, присвячених історії церковного життя краю, таких як двотомне колективне дослідження «Девятисотлетие православия на Волыни», «Волынская духовная семинария» Н. Теодоровича, «Почаевская Успенская Лавра: Историческое описание» А. Хойнацького. Ці роботи містять значний фактологічний матеріал, однак значною мірою мають лише описовий характер.

У радянській історичній науці ця тема висвітлена тенденційно, під впливом партійної ідеології та ставлення Радянської держави до релігії вцілому. З проголошенням незалежності України знову відновлюється науковий інтерес до релігійної тематики. В 1991 р. вийшла робота О. Крижанівського «Церква у соціально-економічному розвитку

Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.)», в якій зроблено загальний огляд становища церкви на Волині першої половини XIX ст.

На сучасному етапі ця проблема знайшла наукове висвітлення в дослідженнях М. Довбищенка, О. Крижанівського, І. Скочиляса, та ін. Історію розвитку різних конфесій на Волині досліджують у своїх працях В. Андрієвський, М. Бирук, В. Шабаровський, В. Любащенко, М. Якубович. Етнічну та соціальну структуру населення дослідили А. Перковський та М. Крикун.

Комплексному дослідженню історії Церкви присвячена праця О. Крижанівського та С. Плохія, в якій висвітлюється структурна організація, соціально-економічна та культурно-освітня сфера діяльності Церкви, її вплив на громадсько-політичне життя краю. Дослідженню історії УГКЦ на теренах Правобережної України наприкінці XVIII ст. присвячені праці В. Лось, проте вони стосуються лише кінця XVIII ст. Р. Шеретюк також займається дослідженням економічного та духовно культурного потенціалу, здобутків Церкви напередодні поділів Речі Посполитої. У праці В. Шеретюка досліджено процес використання Росією українського дисидентського питання у політиці щодо Речі Посполитої.

В дослідженні використано спільну працю польського історика А. Гіля та українського історика І. Скочиляса, в якій досліджено релігійну ситуацію Берестейщини та Волині, показано розвиток Православної та Унійної церков у Речі Посполитій. Праця англійського історика Д. Нормана послідовно розкриває історію Польщі в різні періоди існування держави, зокрема Речі Посполитої, періоду існування якої і стосується дане дослідження. Для дослідження етнічного складу населення актуальною є спільна праця американських істориків П.Р. Магочія та Й. Петровського-Штерна в якій автори досліджують взаємозв'язки та взаємовпливи українського та єврейського народів.

Позитивно оцінюючи науковий доробок вказаних вище авторів, в роботі зроблено спробу комплексно дослідити функціонування Греко-католицької церкви на Волині.

Мета полягає у з'ясуванні ролі і значення Української Греко-Католицької церкви в житті Волині у XVIII столітті.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань:

- з'ясувати загальний стан та характерні риси розвитку релігійного життя Волині у XVIII ст.;

- дослідити економічний розвиток краю та економічне підґрунтя діяльності церкви на Волині у XVIII ст.;

- проаналізувати особливості суспільного розвитку краю та вплив греко-католицького духовенства на суспільне життя Волині у XVIII ст.

Об'єктом дослідження є функціонування Церкви на теренах Речі Посполитої у XVIII ст.

Предметом дослідження є релігійна, економічна та суспільна діяльність Української Греко-Католицької церкви на Волині в окреслений період.

Хронологічні рамки охоплюють період XVIII століття (з 1702 р. – утвердження унії у Луцько-Острозькій єпархії до 1795р. – третього поділу Польщі)

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Волинського воєводства під владою Речі Посполитої, яке було місцем компактного проживання українських уніатів XVIII ст. і в своїх кордонах головним чином співпадало з Луцько-Острозькою єпархією.

Методологічну основу роботи становлять загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження. При вивченні різних аспектів досліджуваної проблеми ми застосовували методи аналізу, синтезу, а також історичний та логічний методи. За допомогою аналізу великого масиву

матеріалів було розглянуто питання поширення унії та діяльність Унійної церкви не лише у релігійній сфері, а й економічній та суспільній. Синтез отриманої з джерел та літератури інформації дозволив нам через дослідження окремих суб'єктів церкви побачити загальну картину та тенденції розвитку. Для встановлення послідовності подій та причинно-наслідкових зв'язків нами було використано історичний метод. За допомогою логічного методу – внесок греко-католицького духовенства в розвиток українського культурного життя регіону.

Для дослідження теми також використовували спеціально-історичні методи: компаративний, хронологічний та історико-типологічний.

Компаративний та історико-типологічний – для визначення особливостей конфесійного різноманіття та порівняння розвитку їх розвитку на досліджуваних теренах. Для того, щоб прослідкувати етапи розвитку Греко-Католицької церкви користувались хронологічним методом.

Джерельна база. Джерельну базу роботи становлять опубліковані архівні матеріали, зокрема фундаційні привілеї та грамоти, протоколи візитацій, інвентарні описи маєтностей, що розкривають різні сторони функціонування Церкви. Важливими історичними джерелами для аналізу проблеми є корпуси опублікованих матеріалів: Архів Юго-Западной России, з якого ми дізнаємось про діяльність Унійної Церкви в Україні XIV–XVIII ст; «Унія в документах» – перше комплексне зібрання документів у яких вказано причини, та процес укладання унії з подальшим її розвитком; Постанови Синоду у Замості 1720 р., що упорядкував церковно-релігійне життя та забезпечив подальше функціонування та розвиток Унійної Церкви.

Польський дослідник о. М. Радван опублікував частину документів з фондів російських архівів, деякі з яких стосуються також і Луцької єпархії, а також візитації Унійної Церкви другої половини XVIII ст. Київського та

Брацлавського воєводства. Білоруський історик та архівіст Д. Лисейчиков опублікував документи, які відтворюють повсякденне життя уніатського священника білорусько-литовських земель 1720–1839 років. В цілому, джерельна база характеризується вірогідністю і дає можливість окреслити головні аспекти досліджуваної теми.

Структура роботи підпорядковується меті і поставленим завданням дослідження. Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів основної частини, висновків та списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ЦЕРКВА В РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ КРАЮ

Волинське воєводство, що складалося з трьох повітів (Кременецький, Луцький та Володимирський) з центром у м. Луцьку у XVIII ст. продовжувало перебувати у складі Речі Посполитої. Етнорелігійний склад населення на території Волинського воєводства формувався відповідно до історичних трансформацій у Речі Посполитій.

Отже, етнічний склад населення був досить строкатим: в містах і селах мешкали не лише українці, а й поляки, євреї, татари, турки, угорці, литовці, молдавани, цигани, вірмени і німці. Всі вони сповідували різні релігії: православ'я, католицизм, уніатство, юдаїзм, протестантизм, іслам тощо.

Важливі відомості про чисельність духовенства проаналізовано у праці Анджея Гіля та Ігоря Скочиляса. Науковці дослідили особливості намісницького устрою та парафіяльної мережі Володимирсько-Берестейської єпархії. Відомо, що в Західній Волині у першій третині XVIII ст. діяло 242 унійні парафії, 234 парохі¹. Аналогічні повні дані для цілої Волині ще не встановлені.

У 1774 – 1775 рр. на Правобережній Україні, було складено реєстри подимного, які охопили переважну більшість населення (крім, шляхти, духовенства та війська). Чисельність населення Волинського воєводства у 1775 р., за підрахунками А. Перковського, становила 754,7 тис. осіб², а за даними станом на 1795 р. усього населення обох статей вже нараховувалося 1.077.212 осіб. З них шляхта становила 65 426 (5,1 %), духовенство – 14 714 (1,4%), купці – 518 (купці – 0,05%), міщан: християн – 17124 (1,6%) та євреїв – 51696 (4,8%), селян – 907388 (селяни-кріпаки –

¹ Гіль А., Скочиляс І. Володимирсько-Берестейська єпархія XI – XVIII століть: історичні нариси. Львів, 2013. С. 29.

² Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання* / Редкол.: І. Л. Бутич, Ф. П. Шевченко, А. М. Катренко (відп. секр). Київ: Наук. думка, 1969. Вип. 4. С. 200.

77,9%), інші категорії селян – 20 349 (6,3%), решта населення – 20349 (1,9 %)³.

На території Волині впродовж століть перетиналися інтереси представників кількох конфесій. У XVIII ст. спостерігаємо декілька конфесій, серед яких: римо-католицька, православна, греко-католицька, юдейська, іслам, протестантизм. Панівні позиції на Правобережжі посідала кількісно невелика, але політично, соціально та економічно найсильніша Римо-Католицька, переважно польська за етнічним складом церква; на другому місці перебувала кількісно найбільша і конфесійно близька до католиків Уніатська Церква і лише на третій сходинці знаходилася кількісно невелика Православна. Панівним станом була польська шляхта⁴.

Характерним типом розселення поляків була діаспора – розпорошене розселення окремими етнорелігійними громадами в межах суцільного масиву українського населення, яке стало об'єктом польської та єврейської колонізації. Такий тип колонізації обумовлювався її соціальним характером. За магнатами та шляхтою, які мали монополію на володіння землею і маєтки яких було розкидано по всьому Правобережжю, йшла безземельна шляхта. Вона осідала на панських землях, сплачуючи щорічно грошовий чинш відповідно до розміру польового наділу⁵.

Католицька церква впродовж XVIII ст. зміцнювала свої позиції на Правобережній Україні, особливо на густонаселеній Волині. Наприкінці XVII – XVIII ст. майже вся територія Волині входила до Луцької дієцезії. У середині XVIII ст. Луцька дієцезія мала 14 деканатів. Суспільно-правовий статус римо-католицького духовенства в Речі Посполитій був дуже

3 Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання* / Редкол.: І. Л. Бутич, Ф. П. Шевченко, А. М. Катренко (відп. секр). Київ: Наук. думка, 1969. Вип. 4. С. 202.

4 Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання* / Редкол.: І. Л. Бутич, Ф. П. Шевченко, А. М. Катренко (відп. секр). Київ: Наук. думка, 1969. Вип. 4. С. 203.

5 Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання* / Редкол.: І. Л. Бутич, Ф. П. Шевченко, А. М. Катренко (відп. секр). Київ: Наук. думка, 1969. Вип. 4. С. 208.

високий⁶. Швидко збільшувалась кількість новозбудованих монастирів та костелів. У ряді міст і містечок поселялися ченці одразу кількох католицьких орденів. Так, у Луцьку – бернардинці, домініканці, кармеліти; у місті Дубно діяли василіанський і бернардинський монастирі, чисельно орден василіан займав перше місце на Волині⁷. Великі заслуги перед Церквою мав єпископ Олександр Виговський (1703–1714 рр.), що походив з родини гетьмана України Івана Виговського. Саме він заснував у Луцьку першу римсько-католицьку духовну семінарію (1706 р.). Католицькі чернечі ордени фактично були головними просвітителами Волині у XVI-XIX століттях, їхня частка у освітніх закладах на цих землях сягала 70%⁸.

Значно посилила свої позиції Католицька Церква на території, де більшість населення була православною у XVIII ст. через різні форми насильного покатоличення. Варто звернути увагу на те, що знаряддям викорінювання православ'я й насаджування латинства мала служити, на думку уряду, католицького духовенства й шляхти, Греко-Католицька Церква. Навертання в унію й дискримінація Православної Церкви стали державною політикою Речі Посполитої наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

З переходом в унію Галицько-Львівської, Подільської та Луцько-Острозької єпархій Православна Церква на Правобережній Україні позбулася значної частини власних володінь, припинили своє існування православні братства⁹. Власне православна Луцька єпархія трималася найдовше, але не маючи єпископа теж відпала¹⁰. Процес переходу до унії не був одномоментним, більше того він був складним та суперечливим, супроводжувався конфліктами між унійним та православним духовенством.

6 Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У трьох книгах. Кн.3: кінець XVI – середина XIX століття. Київ: Либідь, 1994. С. 124.

7 Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У трьох книгах. Кн.3: кінець XVI – середина XIX століття. Київ: Либідь, 1994. С. 115.

8 Луцька дієцезія Римсько-Католицької Церкви URL: <http://catholic.volyn.ua/index.php/ua/istoriia/32-istoriia-lutskoi-diietsezii> (дата звернення: 20.10. 2021).

9 Історія церкви та релігійної думки в Україні у 3. кн.: Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. Київ: Либідь, 1994. С. 116.

10 Кралюк П. Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Луцьк: Надстир'я, 1996. С. 51.

Останнім етапом переходу Луцької єпархії до унії можна вважати період від обрання Луцьким православним єпископом гродського луцького писаря Дмитра Жабокритського (прийняв ім'я Дионісія) у 1695 р. до 1702 р. – коли він офіційно прийняв унію. За ці 7 років не знайшовши підтримки в київській православної ієрархії, яка відмовилась рукопокласти його в єпископи (через шлюб на вдові), він поступився наполяганням короля та прийняв унію.¹¹

Римо-католицька церква наприкінці XVII-XVIII ст. складалася з трьох округів-єпархій: Луцька, Київська, Кам'янець-Подільська. До Луцької єпархії входила майже вся Волинь, Підляшшя, Брацлавщина, Полісся. В свою чергу католицькі єпархії склалися з деканатів, Луцька налічувала 14¹². Деканати склалися з парафій (плебаній) – найдрібніших церковно-адміністративних одиниць, оскільки кількість парафій відповідала кількості костьолів, вона не була сталою.

На чолі єпархії стояв єпископ, його призначав польський король і затверджувала Апостольська Столиця. Єпископи підлягали папському нунцію у Варшаві. Єпископи у своїх руках зосереджували не лише духовну владу, а й світську. Вони були польськими сенаторами, брали участь у роботі сеймиків, головували в фінансових і військових комітетах. Оскільки активна участь у політичному житті держави й світських розвагах вимагала багато зусиль та часу, єпископи перекладали свої прямі функції на заступників (суфраганів чи вікаріїв)¹³. В досліджуваний період посаду Єпископа Луцького обіймали: Францішек Міхал Пражмовський (1691-1701), Олександр Виговський (1703-1714), Йоахим Пшебендовський (1714-1721), Рупнєвський Стефан Богуслав (1721-1731), Ян-Олександр Ліпський (1731—1736), Анджей Станіслав Залуський (1736-1739), Францішек

11 Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ, 1995. С. 508.

12 Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3. кн.: навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. Київ: Либідь, 1994. С. 124.

13 Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3. кн.: Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. Київ: Либідь, 1994. С. 126.

Антоній Кобельський (1739-1755), Воллович Антоній-Еразм (1755-1769), Турський Фелікс-Павло (1769-1790), Нарушевич Адам (1790-1798)¹⁴.

Католицьку парафію обіймав священнослужитель – каплан. Каплани багатих плебаній тримали помічників-вікаріїв і тоді вже називалися пробощами. Здебільшого пробощ керував двома-трьома плебаніями, котрі називали пробоством.¹⁵

Швидко збільшувалась кількість новозбудованих монастирів та костелів. Про швидке поширення католицького Костелу свідчить функціонування при бернардинському монастирі у Дубні чотирьох братств: Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії, св. Анни, Пояса св. Франциска та Ангела Охоронця. У 1717 р. Казимир Іллінський, воєвода київський і староста ніжинський разом з дружиною Розалією з Зелінських заснували фундацію ще одного братства – Святого Хреста на Сурмчах. Власне усі зазначені братства були традиційними для францисканської спільноти.

В цей період часу внаслідок утисків православних католиками ряд православних монастирів занепали, а уніатами були забрані Жидичинський, Дорогобузький та інші монастирі. Саме тому ченці були змушені шукати для себе новий притулок. Справу влаштування нового монастиря могли узяти на себе впливові князі або бояри такі як: Чарторийські, Четвертинські, Корецькі, Сангушки, Гойські, Ярмолінські. Майже в кожному монастирі влаштовувалися монастирські школи, але «с совращением основателей и ктиторов в Унию и католичество начинается или уничтожение, или совращение Православных монастырей в Унию, так что к концу первой четверти XVIII века все здешние Православные монастыри являются Униатскими». За підрахунками Д. Овсіюк, їх маємо не менше 30-ти.¹⁶

14 Cheney D. Diocese of Lutsk URL: <http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dluts.html> (дата звернення: 20.10.2021).

15 Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3. кн.: Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. Київ : Либідь, 1994 . С. 126.

16 Овсіюк Д. Монастирі Волинської Єпархії за матеріалами «Волинских Епархиальных Ведомостей». Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 20. Київ, 2010. С. 161.

Основними сповідниками Православної Церкви продовжували бути селяни. Селянство було найбільшим за чисельністю серед інших верств, до нього зараховували, поряд із власне селянами, міських християн, які не ввійшли до складу шляхти, духовенства, купецтва і міщанства¹⁷. Багато хто з істориків також відмічав тісний зв'язок православних монастирів Правобережжя з селянством. Крім того, місцеве населення співчувало православним монастирям і ченцям за їх переслідування польською владою. Слабкі позиції на Волині займала Православна церква, яка після повернення на межі XVII-XVIII ст. Перемишльської, Львівської та Луцької єпархій до унії своїх єпархій аж до кінця XVIII ст не мала. Не було навіть кому висвячувати в священників. За дослідженням Володимира Антоновича, після того як у 1709 році Жабокрицький покинув край і аж до останнього поділу Речі Посполитої ні в одній єпархії не відбувалося виборів православного єпископа. За 80 років православ'я було позбавлено ієрархії і духовного центру, в якому могли б зосередитись сили для захисту своєї віри. Дослідник приходять до висновку, що польська влада досягла своєї мети: зруйнувати православну ієрархію. Але православні селяни, хоч і залишилися, без церковної ієрархії продовжували за традицією вибирати священників і посилати їх для рукопокладення за межі Речі Посполитої¹⁸. Після переходу Луцького єпископа Д. Жабокрицького в уніатство, вона не мала власної єпархії у Польщі. Для захисту православної церкви й віри, а також упорядкування релігійних справ 1761 р. переяславський єпископ Гервасій (Лінцевський) створив Чигиринське духовне управління. Причиною була необхідність ефективного керування тією частиною переяславської єпархії, що перебувала на правому березі Дніпра, під польською владою. Головним осередком єпархії став Свято-Троїцький

17 Крикун М.Г. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII ст. за п'ятою ревізією. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 1978. Вип. 14. С. 587.

18 Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ, 1995. С.449.

Мотронинський монастир, ігуменом якого з травня 1753 р. був М. Значко-Яворський¹⁹.

Щодо управління церквою, на Правобережній Україні створювалися православні церковно-адміністративні округи — протопопії. Вони відігравали таку ж роль як римо-католицькі та греко-католицькі деканати.

Щодо ієрархічної структури православної церкви на Правобережжі, то вона відповідала тим нормам, які встановилися в Російській православній церкві і визначались «Духовним регламентом».

Специфікою адміністративного устрою небагатьох православних монастирів на Правобережжі у XVIII ст. було те, що настоятелів (ігуменів) обирали самі ченці.

Кінець XVII ст. і перша половина XVIII ст. відзначаються найбільшими жорстокостями проти православних. Найвідчутніші і нестерпніші переслідування православне духовенство і миряни повинні були виносити від магнатів та шляхти. При тому державному устрої, який складав відмінну рису Речі Посполитої, при необмеженому повновладді шляхетського стану, за відсутності виконавчої влади і поліцейських установ і при тому низькому рівні просвіти, на якій стояла тоді маса шляхетського стану, релігійне завзяття могло виразитися тільки в одній з тих форм фанатичного самодурства і потворного насильства²⁰. Прикладом цього є події, які розгорнулися в Білостоцькому монастирі. Ігумин монастиря Феодосій Подольський подав скаргу на шляхтича Шимона Жабокритського про те, що він незаконно присвоїв землі, які здавна належать монастирю, захопив монастирський млин, і «якщо зустрічав братію або монастирських

19 Харсун О. В. Міста українського порубіжжя під впливом політики Речі Посполитої у XVIII ст.: релігійна площина взаємовідносин. *Гуржійські історичні читання*. 2014. Вип. 7. С. 212.

20 Антонович В. Нарис становища православної церкви на Україні від половини XVII до кінця XVIII ст. Розвідки про церковні відносини на Україні–Руси XVI – XVIII ст. Львів, 1990. Т. VIII. Препринт. Львів, 1991. С. 83–146

слуг на цих землях, то стріляв в них, рубав шаблею і наносив їм важкі побої».²¹.

У значній частині випадків гоніння, що здійснювалося шляхтичами на православ'я, окрім релігійного фанатизму, знаходило спонукання і в самокорисливості: грабіж церковного майна, захоплення земель церковних або привласнення собі майна, що належало православному духовенству, складали важливий мотив, що посував дворян на спасенні, на їх думку, подвиги; вони не проти були з'єднати приємне з корисним і, руйнуючи «схизму», збільшити на її рахунок свій особистий стан, прикривши грабіж благочестивим приводом. Наприклад, Потоцький бив монахів Жаботина, грабував їхнє майно, зокрема ігумена Биковського, а уніатський інструкторій Любинський у цьому ж містечку 1766 р. хотів стригти бороди православним священикам²².

Православне духовенство не знаходило захисту в судових установах, в яких суддями були ті ж шляхтичі; рідкісна скарга доходила до суду і те хіба у такому разі, якщо сам священик належав до дворянського стану або якщо образа йому заподіяна дворянином-сусідом, і поміщик того, села, в якому жив священик, знаходив корисним для своїх інтересів чинити позов; але і в таких випадках правосуддя не доставляло позивачеві ніякого задоволення і здебільшого накликала на нього лише нові гоніння.

Останнім православним Волинським єпископом був Кирило Шумлянський. Гнаний уніатами, він, у 1712 р. змушений перебратись до Києва. В 1714 р. на прохання єпископа Шумлянського Петро I вимагав від польського короля повернення Шумлянському Волинської кафедри, але вимога залишилась незадовільненою. Незважаючи на це, єпископ Кирило постійно підтримує зв'язок зі своєю Волинською паствою аж до смерті.

21 Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О. Годійчук, В. Ульяновський. Київ, 1995. С.493.

22 Харсун О. В. Міста українського порубіжжя під впливом політики Речі Посполитої у XVIII ст.: релігійна площина взаємовідносин. *Гуржіївські історичні читання*. 2014. Вип. 7. С. 212.

З 1712-1795 р. у Волинській єпархії не було православних єпископів²³. З 1720 року Почаївська обитель стала греко-католицькою та пробула в унії до 1831 року. У 1771 році, за розпорядженням нового фундатора Почаївського монастиря магната Миколи Василя Потоцького, який став греко-католиком, собор Святої Троїці розібрали. Тут розпочалося досі небачене будівництво, яке тривало 12 років. За цей час на Почаївській горі виріс новий Собор Успіння Богоматері архітекторів Готфрида Гофмана і Ксаверія Кульчицького та новий братський корпус. 1773 року, за старанням вказаного мецената, тут відбулася коронація Образу Почаївської Богоматері короною, надісланою з Ватикану.²⁴

Останні десятиліття XVII — перші XVIII ст. позначилися розширенням території Унійної Церкви. Переломним моментом для подальшого поширення можна вважати підпорядкування Київської православної митрополії Московському Патріархату після укладання «Вічного миру» Росії і Польщі. Початок 90-х років XVII століття ознаменувався переходом в унію Перемищини, яка до цього була поділена на православну і унійну частини. У 1699 році Поділля, яке перебувало під владою турків переходить до Речі Посполитої, а українці як наслідок змінюють церковну юрисдикцію — переходять від грецьких православних ієрархів до українських унійних. У наступні роки територіальне поширення унії продовжувалося: у 1700 році до унії приєдналася Львівська єпархія, що охоплювала більшу частину сучасної Галичини, а у 1702 році — Луцька, хоч на цій території унійна церква була представлена і раніше.²⁵

Розширення єпископії на теренах Східної та Південної Волині розпочалося ще у XVII ст., після укладення «*Pacta conventa*» 1632 р. Тоді король Володислав IV дозволив володимирським унійним пастирям,

²³ Власовський І. Нарис історії української православної церкви. В 4 т., 5 кн. Т. 3. (XVIII–XX ст.). Київ: Либідь, 1998. С. 15.

²⁴ Рожко В. С. Православні монастирі Волині і Полісся. Луцьк: Media, 2000. С. 96.

²⁵ Ковальчук А. Територія Української Церкви з кінця XVI до кінця XVIII століття. URL: <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/terytoriya-ukrajinskoji-tserkvy-z-kintsya-xvi-do-kintsya-xviii-stolittya/> (дата звернення: 25.10.2021).

самбірському титулярному архиєреєві Павлові (Овлочимському) та єпископові вітебському Никифорові (Лосовському) здійснювати свою юрисдикцію над храмами й монастирями східного обряду Луцько-Острозької єпархії. У серпні 1700 р. до Володимирської єпархії, внаслідок успішно проведеної генеральної візитації, відійшли вісім парафій та один монастир Збараської протопопії, що традиційно належала кафедрі Луцька. Інша частина церков протопопії (15), разом з вісьмома храмами Олеського намісництва Луцької єпархії, на початку XVIII ст. опинилися під контролем львівського архиєрея Йосифа Шумлянського²⁶. В історії церкви виділяють два періоди -Київської православної митрополії (до кін. XVIII ст.) і Галицької митрополії (з поч. XIX ст.). За період існування Київської митрополії її митрополитами були: Михайло Рогоза (1596-99), Іпатій Потій (1600-13), Йосиф Веніамин Рутський (1613-37), Рафаїл Корсак (1637-40), Антон Селява (1641-55), Гавриїл Коленда (1656-74), Кириан Жоховський (1674-93), Лев Слюбич-Зелевський (1694-1708), Юрій Винницький (1708-13), Лев Кишка (1714-28), Атанасій Шептицький (1728-46), Флоріан Гребницький (1748-1762), Феліціан-Пилип Володкович (1762-78), Лев Шептицький (1778-79), Ясон Смогоржевський (1780-88), Теодосій Ростоцький (1788-1805)²⁷.

У 1703 р. на основі угоди між митрополитом Левом (Заленським), як володимирським єпископом та Діонісієм (Жабокрицьким), єпископом луцьким, Володимирське владитство отримало назад усі раніше втрачені парафії у Володимирському повіті, а також Локачівську й Турійську протопопії та Загорівський, Зимненський, Низкиницький, Поповицький (жіночий) і Туропинський монастирі. Водночас володимирський пастир зберіг за собою Торчинську протопопію та частину Кашоградської, як своєрідну «компенсацію» за повернення луцькому владіці тих парафій,

26 Гіль А., Сkochиляс І. Володимирсько-Берестейська єпархія XI – XVIII століть: історичні нариси. Львів, 2013. С. 27.

27 Каталог українських греко-католицьких митрополитів 1596-1941. Лежайськ: Видав греко-католицький Парохіяльний Уряд, 1942. С 1-2.

котрими він адміністрував у час, коли Луцькою єпархією управляли православні. Натомість Заленський повернув Луцькому владцтву всі його церкви у Кременецькому й Луцькому повітах, зокрема Збаразьку та Кременецьку протопопії. Станом на 1715 р. Збаразька протопопія вже не належала володимирським пастирям – укладений того року реєстр єпархіального духовенства не містить даних про священників з цього регіону. Проблеми з дезорганізацією територіальних структур Київської митрополії намагався остаточно врегулювати Замойський собор 1720 р. У своїх пропозиціях до проєкту його ухвал унійні владики спеціально наголошували, що «треба буде встановити межі єпархій, аби надалі не виникало скандальних суперечок між руськими єпископами»²⁸.

Таким чином територіально-адміністративну організацію Уніатської Церкви на українських та білоруських землях, котрі входили до складу Речі Посполитої нараховували 8 єпархій: Володимирську, Полоцьку, Луцьку, Пінську, Холмську, Львівську, Перемишльську і Київську митрополічу. В унії перебувало 9452 парафії, 150 василіанських монастирів і близько 4 млн. вірних. Із зазначених єпархій на території України функціонували Володимирська, Луцько-Острозька, Львівсько-Кам'янецька та Київська митрополіча. До Володимирської єпархії належали землі Підляшшя, частина Волині, а також частково південь Білорусі; до Луцько-Острозької – більша частина Волинського воєводства, до Львівсько-Кам'янецької – землі Галичини та Поділля, а до Київської митрополічої – Брацлавське, Київське та частина Волинського воєводств, а також значна частина білоруських земель²⁹.

Організаційно-адміністративна вертикаль УЦ, що складалася під латинськими впливами протягом XVII–XVIII ст., була представлена митрополитом та єпископами, яким підпорядковувалися декани, ігумени

28 Гіль А., Скочиляс І. Володимирсько-Берестейська єпархія XI – XVIII століть: історичні нариси. Львів, 2013. С. 28.

29 Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII–першої половини XIX ст. Київ, 1991. С. 18.

монастирів, парафіяльні та домові священики. До єпархіальних структур належали капітули, консисторії, з'їзди деканів та духовні освітні заклади. Існував інститут довірених каноніків-візитаторів, які раз на кілька років здійснювали ревізію церков³⁰. Функціонування вище зазначених церковних інституцій забезпечувало поступальний розвиток самої Церкви. Разом з тим організаційно-канонічна підлеглість Риму забезпечувала відносну автономність УЦ у Речі Посполитій, а наявність митрополії сприяла відокремленню уніатської ієрархії від католицької. В цілому під захистом УЦ попри зовнішню латинізацію, українське життя зберігало свої давні національні форми.

Адміністративна система та ієрархія уніатської церкви була ближчою до римо-католицької, аніж до православної. Найбільш стійким організаційним елементом Церкви були парафії. У досліджуваний нами період уніатські єпархії скасовувалися та відновлювалися, деканати ділилися, а більшість парафій залишилася незмінною. У результаті місійної акції російського уряду переважна частина населення уніатських парафій була втрачена для Уніатської Церкви, проте самі парафії не зникли, а трансформувалися в структурні одиниці Православної Церкви.

Матеріальною основою утворення та існування парафії був бенефіцій. Парафії, як правило, фундувалися і утримувалися ктиторами, які мали право представляти своїх кандидатів на посаду пароха. Деякі магнатські родини володіли значною кількістю парафій. Парафія як структурна церковна одиниця мала власну канцелярію, в якій ведення метричних книг було обов'язком пароха. Крім того, він був зобов'язаний не тільки відправляти літургію та духовні треби, але й дбати про матеріальний стан парафії. При великих парафіях парохі мали помічників – священиків-вікаріїв.

³⁰ Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII–першої половини XIX ст. Київ, 1991. С. 20.

Проте розвиток Церкви ускладнювався низкою внутрішніх проблем, зокрема низьким рівнем освіти духовенства, його матеріальною залежністю від світських патронів та недостатнім рівнем пастирської праці. Не сприяли цьому і зовнішні чинники, перш за все, перебування в складі Речі Посполитої на правах другорядної Церкви, міжконфесійні конфлікти, а також близькість Російської держави, яка протягом усього XVIII ст. використовувала православ'я як засіб ідеологічної легітимізації інтервенції в Річ Посполиту³¹. З огляду на це, стрімку втрату УЦ більшості своїх парафій можна пояснити сукупністю внутрішніх та зовнішніх несприятливих чинників її існування.

Уніатських єпархій на Правобережжі було три: Володимирська, Луцько-Острозька, Львівсько-Галицька-Кам'янецька. Луцько-Острозька охоплювала більшу частину Волині та інша частина належала до Володимирської єпархії³². Раннє поширення унії та активна пастирська діяльність уніатської ієрархії сприяли успішній конфесіоналізації та утвердженню унії серед населення.

Проте не можна стверджувати, що перехід з православної юрисдикції до унійної відбувався швидко, це був тривалий процес, який можна проілюструвати на прикладі Білостоцького монастиря. Білостоцький православний монастир не одразу прийняв унію після приєднання у 1702 р. Луцької православної єпархії до Київської унійної митрополії. До 1736 р. обитель підтримувала відносини із православними ієрархами. Під час урядування настоятеля о. Варлаама Верещаки відбувся перехід монастиря до унії. Очевидно, що цей процес по зміні віровизнання не був одномоментним актом, а тривав певний період, починаючи із початку XVIII ст.³³.

31 Шеретюк В. Українське дисидентське питання в політичних відносинах Росії і Речі Посполитої (кінець XVII – XVIII ст.). Рвне: О. Зень, 2015. С. 212.

32 Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У трьох книгах. Кн.3: кінець XVI – середина XIX століття. Київ: Либідь, 1994. С.126.

33 Стецик Ю. Насельники Білостоцького василіанського монастиря (1773–1774 рр.). *Краєзнавство*. 2019. № 4. С. 107.

Зрозуміти ставлення православних до уніатів ми можемо крізь призму діяльності українського громадського діяча Данила Братковського. Данило Братковський, як щирий патріот Православної Церкви, ставився різко негативно до унії та уніатів. У цьому полягала специфіка релігійної свідомості певної частини представників православного шляхетства Волині зазначеного періоду. Вони готові були толерувати римо-католиків і протестантів, але уніатів не сприймали принципово. Причина полягала в тому, що на відміну від католиків та протестантів, уніати сповідували майже ідентичну православним духовну та релігійну традицію, дотримуючись при цьому єдності з Римом, проти якої заперечувала православна ієрархія. Тому якщо перехід православних до католицизму чи протестантизму передбачав свідому відмову від віри батьків, то перехід до унії міг відбутися непомітно (часом завдяки заміні на парафії православного священика уніатським), і саме тому активні захисники православ'я вбачали в уніатах найнебезпечніших супротивників³⁴.

На Волині також існувала й численна єврейська меншина. Динаміка чисельності єврейської громади зростає до таких показників, що «Річ Посполита стала тоді місцем притулку для найбільшого скупчення євреїв на світі»³⁵.

У XVIII ст. відбувається низка суперечностей та трансформацій усередині єврейських кагалів (общин), коли, наприклад, виникають і стрімко поширюються течії юдейського містицизму, з'являються розкольники та секти, котрі радикально відхиляються від традиційного юдаїзму³⁶. Осередками єврейської колонізації були міста. Важливо відзначити, що у 116 міських поселеннях Волині (зі 146) до міщан віднесли

³⁴Довбищенко М. Данило Братковський у суспільно-релігійному житті Волині останньої третини XVII – XVIII ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2014. Вип. 17-18. С. 145.

³⁵Близняк М. Б. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2(27). Вип. 1. С. 74.

³⁶Магочій П.Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Вид. друге, допов. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2018. С.35 – 36.

виключно євреїв. Серед цих поселень були й такі значні на той час волинські міста, як Рівне, Заслав, Корець, Любар та інші. У Речі Посполитій євреї мали власну адміністративно-юридичну організацію з нижчими й вищими органами влади. Кагали становили нижчу інстанцію загальної організації. На початку XVIII ст., наприклад, острозький кагал зараховувався до ряду головних кагалів Волині. 10 вересня 1705 р. у Полонному проходив єврейський сеймик, де були представники від головних кагалів Волинського воєводства: луцького, володимирського, кременецького, ковельського, дубенського та острозького³⁷.

У великих містах існували чисельні кагали, а до найбільших міст Волині за кількістю димів в останній чверті XVIII ст. належали: Дубно (1127), Заслав (844), Полонне (813), Любар (791), Острог (705), Костянтинів (672), Кременець (607) і Луцьк (597). Винятковою у сенсі етнічного складу склалася ситуація, наприклад, у столиці воєводства, Луцьку. Згідно з дослідженнями О. Компан, на початку XVIII ст. більшу його частину становили вірмени, євреї і караїми, а українці впродовж століття кількісно залишалися на другому, якщо не на третьому місці³⁸. Як християни, так і євреї, наприклад, у м. Любарі зобов'язані були виконувати низку приписів і регламентацій: старозаконні (тобто юдеї) можуть ремонтувати старі божниці, проте зводити нові досить високі та доброї архітектури заборонено; у місті могла знаходитися лише одна божниця; євреям не дозволяли будувати будинки поруч із костелом; християни не могли харчуватися разом з євреями, мешкати у їхніх будинках, танцювати на весіллях, сторожувати на єврейських цвинтарях, запалювати і гасити свічки на єврейські свята, їсти мацу і в цілому служити євреям³⁹.

37 Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 75.

38 Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 102.

39 Близняк М. Б. Регламентація економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2(27). Вип. 1. С. 75.

З інвентаря міста Острога ми дізнаємося про єврейську громаду ординатської частини міста. Фіксація православних, католиків та уніатів та представників інших конфесій в спільній графі «доми християнські» не дає шансів виокремити українців, поляків, росіян чи татар у переважній більшості інвентарів поселень Волині. Тракткування патронімів (прізвищ/прізвицьк) з точки зору національної приналежності також не забезпечить однозначних результатів. Однак, джерела дають можливість співвідношення християнського та єврейського населення міста Острога, яке у 1724 р. виглядало наступним чином: християни (40%), євреї (60%)⁴⁰.

Польський дослідник А. Казьмерчик зазначав, що у XVIII ст. від 1/3 до 3/4 польських євреїв заселяли приватні маєтки, особливо магнатські володіння. Причиною такого зростання чисельності єврейського населення у приватних володіннях було прагнення магнатів збільшити прибутковість своїх володінь, а євреї своєю чергою отримували гарантії безпеки з боку магната⁴¹.

Осібне місце на етноконфесійній карті Волині належить караїмам, котрі відносилися до найдавніших єврейських сект Речі Посполитої. Зокрема у Луцьку вони з'явилися на початку XVI ст.⁴². Караїмська громада Луцька нараховувала 104 особи. Про діяльність караїмської общини свідчить і те, що до 1781 року була збудована кенаса (караїмський храм)⁴³.

Інформації про протестанство в Україні небагато. Його сліди відшуковуються у західноукраїнському регіоні, передусім, на Волині. Протестанти стали ще одним опонентом католицької церкви на Волині. Зростаюча пропагандистська активність непокоїла католицьку церкву. Ще в першій половині XVI ст. польський уряд вдається до низки державних

40 Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Острог, 2018. Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. С. 190.

41 Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 73.

42 Шабаровський В. В. Караїми на Волині (Штрихи до портрета загадкового народу) Луцьк: Твердиня, 2013. С. 115.

43 Тяглий М. Караїми. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Karaimy> (дата звернення: 26.10.2021)

заборон щодо коронних та українських земель. Йдеться, зокрема, про численні едикти проти ввезення, продажу і купівлі лютеранських творів. Якщо за едиктом 1520 р. за це передбачалися конфіскація майна і вигнання з держави, то за едиктом 1523 р. – спалення всієї власності нововіра і навіть його страта.

Чеський етнос представляв протестантів на Волині. Відомості про чеських братів в Україні також неповні. Фактично тут не існувало їхнього церковного центру, а діяли нечисельні групи віруючих та окремі релігійні діячі. Останні виконали певну роль у культурно-просвітницькому і конфесійному процесах в Україні⁴⁴.

Особливо важливою була роль краківських гуманістів у прилученні до реформатства представників шляхетського стану, які становили кістяк церкви. Кальвінізм поширювала в Україні і та частина шляхти, яка не обіймала високих державних посад, однак була достатньо впливова і надавала чималу допомогу. На Волині кальвінізм поширився в Берестечку, Корці, Лабуні, Мартинівці⁴⁵.

Друга половина XVII – початок XVIII ст. – період найбільших втрат протестантизму в Україні, що була охоплена смугою військових дій. З одного боку, Росія, Польща, Швеція, Туреччина вели міжусобну боротьбу за розподіл її території, з іншого – українське козацтво, селянство, частина шляхти і міщан виборювали державну незалежність. Конфесія позбулася підтримки пануючої верстви, яка перебувала в її середовищі переважно з політично-станових інтересів. З усіх вельможних протестантських патронів лише дім Радзивіллів залишився в лоні нововірства. Однак вплив Радзивіллів на українське життя поступово звужувався, а у XVIII ст. чимало представників дому емігрували у Західну Європу. Сейм 1764 року постановив усіх, хто перейде з католицької віри в іншу, страчувати⁴⁶.

44 Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні Львів, 1995. С. 167.

45 Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні Львів, 1995. С. 170.

46 Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 13-14.

Новий етап в еволюції протестантизму в Україні розпочався з другої половини XVIII ст. Центр діяльності конфесії внаслідок глибоких соціально-економічних, станових, юридично-правових і культурних змін, що їх здобули козаччина і Гетьманщина, остаточно переходить з правого берега Дніпра на лівий. У вказаний період течія втрачає західноукраїнську домінацію і стає фактором релігійної історії всієї України⁴⁷.

Висновок до I розділу. Таким чином, конфесійна структура Волині тісно пов'язана з національним складом. Як ми можемо бачити, дуже часто соціальна, національна та релігійна ідентичности тісно переплетені одна з одною. Українське населення переважно сповідувало православ'я та греко-католицизм.

Представниками Римо-католицької церкви була польська шляхта. Католицька парафія охоплювала велику кількість різних населених пунктів. Католицьке духовенство у XVIII ст. було добре забезпечене матеріально і користувалося великим авторитетом у шляхти, з якою воно перебувало в тісному родинно-політичному союзі. Його опікала Апостольська Столиця, тому воно почувалося у відносній безпеці. Проте з українським поспільством, передусім селянством, стосунки були не просто напружені, а здебільшого ворожі.

Протилежна ситуація склалася стосовно Православної церкви. З православними священиками правобережне селянство жило впродовж XVIII ст. у злагоді, оскільки разом з ними боролось проти національно-релігійного гноблення. Натомість шляхтичі-католики бачили в православних священиках схизматиків, релігійних фанатиків. Від шляхтичів-поляків православне духовенство зазнавало не менше кривд, аніж його парафіяни. Соціального захисту аж до самого кінця XVIII ст. воно практично не мало ніякого.

47 Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні Львів, 1995. С.175.

Єврейське населення переважно проживало у містах і магнатських резиденціях, активно брало участь в економічному житті; релігійна община мала територіально-адміністративну організацію та можливість проводити релігійні обряди.

Татари проживали компактними поселеннями в південно-східній частині Волині та інтегрувалися у місцеве середовище, визначним чинником їхньої окремішності був іслам.

Протестантизм поширювався кількома течіями на території Західної України. XVIII ст. стало переломним для цієї конфесії, вона починає поширюватись на території всієї України.

Загалом же релігійна політика Речі Посполитої впродовж XVIII ст. була направлена на ліквідацію православної церкви та залучення її прихожан до римо- чи греко-католицької церков. У свою чергу, це зумовлювало опір, як православного духовенства, так і мирян.

РОЗДІЛ 2. ЦЕРКВА В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ РЕГІОНУ

Економічний розвиток регіону також залежав від загальних тенденцій розвитку Речі Посполитої. Для того, щоб визначити яким чином Церква та духовенство були задіяними в економічному та господарському житті потрібно окреслити загальну картину змін, які відбулися на Волині у XVIII ст.

Центром розвитку господарських, соціально-економічних та культурних відносин стали міста. Вже у XVIII столітті ми можемо спостерігати поступове збільшення виробничо-торговельної активності, в якій в свою чергу була задіяна і церква. У XVII–XVIII ст. на Волині більшість міст отримали магдебурзьке право⁴⁸. Великі магнати – Любомирські, Яблоновські, Сангушки, Бараницькі, Потоцькі, Чарторийські, Малаховські, Вишневецькі протягом першої половини XVIII ст. зміцнили свої позиції завдяки збільшенню земельної власності. Склалося три типи маєтків: перший, де переважали грошова і натуральна рента; другий, де крім ренти запроваджувалися панщина; третій з переважанням панщини. Перший тип був характерний для східної частини Волині, другий і третій у центральній і західній частині. У Дубровицькому маєтку кількість селянських господарств збільшилася на 56 %. Розширилися посівні площі, подвоїлася загальна кількість худоби. Подібне спостерігалось у Клеванському та інших маєтках. Найбільшими міськими володіннями були маєтки Любомирських та Чорторийських.

Незважаючи на спустошення іноземними військовими формуваннями (про які ми скажемо в розділі 3), постійні війська воюючих держав, недосконалу податкову політику та важкі феодалні повинності продуктивні сили Волині повільно зростали.

⁴⁸ Тхор В.І. Міське самоврядування на Волині 17-18 ст. Актуальні проблеми розвитку міст та міського самовряд. Тези між нар. науково-практичної конференції. Рівне.1993. С.32.

На Правобережній Україні впродовж XVIII ст. найбільші земельні володіння належали Римо-Католицькій та Греко-Католицькій Церквам. Соціально-економічною основою посилення позицій Уніатської церкви стало зростання місцевого церковно-монастирського землеволодіння. Структурно воно складалося з латифундійних володінь уніатського єпископату, монастирських земель та земельних наділів парафіяльного духовенства. Латифундійне землеволодіння єпископату формувалося переважно шляхом щедрих земельних надань польської корони за рахунок частини обширних старостинських маєтків, 40% яких розміщувались саме на Правобережжі.

Якщо у 1705 р. на території київського Полісся Уніатській митрополії належало 1 містечко і 19 сіл, то впродовж першої половини XVIII ст. її земельні володіння у цьому регіоні зросли більш ніж удвічі. У липні 1682 р. було секвестровано решту правобережних маєтків Києво-Печерського монастиря: кілька волинських сіл, десятки сіл на київському Поліссі обширний Барахтиський ключ на правобережному Придніпрові, містечка Радомишль і Васильків, а також маєтки під Могильовом та в Новогрудському воєводстві Білорусії — загалом 5 містечок і 47 сіл, у яких налічувалось 5620 «димів»⁴⁹.

Землі Дерманського, Дубнівського та інших правобережних монастирів король після 1708 року передав Луцькому єпископу Діонісію Жабокрицькому, й вони остаточно стали власністю уніатської митрополії. На Волині, впродовж 20-70-х років власністю митрополії стали обширний і густонаселений Синовський ключ та ще майже десяток сіл і хуторів⁵⁰.

Така тенденція до збільшення землеволодінь і маєтностей уніатського духовенства спостерігалася і в другій половині XVIII ст. Саме в цей час уніатський митрополит став найбільшим земельним власником серед

49 Маркіна В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). Киев, 1961. С. 236.

50 Левицький В. Торгово-економічна діяльність церкви на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. *Мандрівець*. 2008. № 5. С. 42 - 46.

духовних ієрархів Правобережжя. Його маєтки знаходилися в Центральній Київщині, на Поліссі і в Білорусі. На середину 70-х рр. XVIII ст. він був власником щонайменше 15 тисяч кріпосних селян⁵¹.

Всього ж напередодні поділів Польщі уніатському духовенству на теренах Правобережної України підлягали майже 22 тисячі кріпосних селян – 47% від загальної кількості ревізських душ кріпаків⁵².

Організаційні засади і форми господарської діяльності церковних установ, як правило, зумовлювалися обсягом земельних ресурсів, кількістю залежних селян, які населяли маєтності, історико-географічними й економічними особливостями розвитку районів їхньої локалізації, наявністю сировинних ресурсів, віддаленістю від основних ринків збуту.

Серед правобережних монастирів траплялися земельні латифундисти, проте більшість з них були середніми та дрібними землевласниками. Серед василіанських монастирів найбільшими землевласниками були Заручаївський (в Овручі), Мелецький, Жидичинський, Дерманський, Дубнівський, Шаргородський, Почаївський, Уманський. Кожен із них володів кількома сотнями чи навіть тисячами душ. Інші василіанські монастирі, про які в архівних джерелах збереглися відповідні дані мали від кількох десятків до кількох сотень кріпаків⁵³.

На Волині великі церковні господарства були здебільшого ор'єнтовані на товарне виробництво. Таке господарське спрямування в цілому узгоджувалося із загальною тенденцією розвитку економіки цього регіону і пояснювалося, як порівняно високим рівнем землеробської культури, так і близькістю торгових шляхів.

У даний період не втратили значення старі торгові шляхи, що пролягали через Волинь в різних напрямках. Київський шлях, який вів у

51 Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). Київ: Вища школа, 1991. С. 32-33.

52 Зінченко А.Л. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. *ВІЖ*. 1984. №1. С. 99.

53 АЮЗР Ч. 1.: Матеріали для історії православ'я в Западній Україні в XVIII ст. Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворський. 1759-1771. Київ, 1864. С. 457.

Польщу пролягав через Волинь. Північна його гілка тягнулися через Корець, Гошу, Дорогобуж, Рівне, Жуків, Пересопницю, Олику, Луцьк, Торчин, Володимир, Устилуг. Південна гілка шляху проходила через Чуднів, Романів, Полонне, Острог, Дубно, Берестечко, Горохів, Володимир. Через Волинь пролягали шляхи, які зв'язували галицькі міста з Білоруссю і Литвою. Щонайменше шість торгових шляхів пролягали через Волинь у різних напрямках⁵⁴.

Щодо основної маси правобережного духовенства, парафіяльних священиків, то вони здебільшого були дрібними безмаєтковими землевласниками. Парафіяльне духовенство обзавелося ланами та луками на початку XVIII ст., коли на обезлюднілих Поділлі та Київщині практикувалася займанщина, проте вже в 20-30-х роках місцеві поміщики стали фіксувати розміри церковних наділів. Розглянути володіння монастирів можна на прикладі Дубенського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря за інвентарями 1731 і 1745 рр. Відповідно до цих джерел, монастирю належала солодовня та винниця, що давали 20 злотих прибутку на рік, а також осаджені підданими дубенські «пляци» на передмісті Юридика, вздовж вулиці Жидівської й від дзвіниці Іллінської церкви до валу. Всього на цій землі нараховувалося 20 господарств, монастирю належала частина передмістя під назвою Волька, на якій знаходився фільварок з 9 димами підданих і сад над ставом. До іншого монастирського фільварку на передмісті Вигнанка було прикріплено ще 11 димів⁵⁵.

Розглянемо також володіння Заручаївської чернечої обителі, якій у середині XVIII ст. належали волинські села Старі Шепеличі, Нові Шепеличі, Остапи, Молочки, Літки, Радогоща, Білка, Денисовичі, Лукішки,

⁵⁴Тхор В. І. Історія нашого краю: навч. посіб. для учнів 7-11 кл. загальноосвіт. шк. і нових типів закладів освіти Рівненської обл. / В. І. Тхор [и др.] ; Рівнен. обласний ін-т післядиплом. пед. освіти. 2. вид., доп. Рівне : ППФ «Волинські обереги», 2001. С. 47.

⁵⁵Близняк М. Інвентар міських волок Дубенського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря 1755 р. *Острозька давнина. Науковий збірник*. Остріг: Вид-во НУОА, 2015. Вип. 4. С. 178.

Рудка, Друнки, Полонне, хутори Ворохобовичі, Кирдани й Телятичі, слободи Бенівка, Кошарівка, Чистоголівка, Рудки, Бродашевські, Костюківка та Ляхоровка, 9 бортних острівків. У другій половині XVIII ст. цей монастир отримав юридик у Овручі. На межі XVIII – XIX ст. на нього працювало близько 3,4 тисячі селян. Великим маєтностями володів і Мелецький уніатський монастир на Волині: йому підлягало понад 2 тисячі селян⁵⁶.

Агротехніка в церковних господарствах була відсталою, що негативно відбивалося на врожайності основних сільськогосподарських культур, яка протягом усього XVIII ст. залишалася низькою. У маєтках здебільшого застосовувалася примітивна трипільна система землеробства. Низький рівень агротехніки, придатної лише для екстенсивного ведення землеробства, обумовлювався насамперед рутинністю сільськогосподарського реманенту. У землеробських повітах Правобережної України орали важким, так званим іукраїнськимі плугом, який потребував шестиволового запрягу і спущував ґрунт неякісно, а на Поліссі взагалі використовували примітивну соху.

Значна увага приділялася скотарству оскільки примітивна система рільництва потребувала чималої кількості робочої худоби, тому в церковних господарствах, як і поміщицьких, основною тягловою силою були воли, які в умовах тодішнього бездоріжжя найкраще справлялися з перевезеннями вантажів, були витривалішими за коней і потребували меншого догляду. У церковних господарствах тримали чимало корів, кіз, свиней, овець, домашньої птиці. Проте тваринництво служило в основному для задоволення власних потреб, тобто мало натуральний характер.

Металургійна промисловість була не в змозі постачати необхідну кількість дешевого залізного реманенту, тому обробіток землі відбувався в декілька етапів. У церковних господарствах буквально кожен залізний

56 Шеретюк Р. Становище Греко-Уніатської Церкви напередодні поділів Речі Посполитої Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії Вип. 23. Рівне, 2012. С.31

зубець для борони був на обліку. Так в описі митрополитового Синовського маєтку за 1759 р. згадуються 3 борони з 20 залізними зубцями кожна та чотири нові борони без зубців⁵⁷.

У цілому розвиток сільського господарства на церковних землях мав екстенсивний характер. Господарство розвивалося не завдяки покращенню обробітку землі та запровадженню передових агротехнічних методів, а, головним чином, за рахунок розширення посівних площ, освоєнню нових земель і скорочення селянських наділів.

Традиційно багато займалися церковні землевласники й бджільництвом, яке значною мірою було промисловим. Мед духовенство використовувало майже виключно для власних потреб і продавало тільки його залишки. На прикладі реєстру Почаївського монастиря, в якому вказана кількість пасічників та в окремих випадках пнів залишених на зиму, можемо простежити розвиток пасічного господарства. За даними 1743 – 1746 рр. кількість пасічників залишалась незмінною (всього 6), а кількість пнів залишених на зиму у 1743-1744 рр. збільшилась. У пасічників Антіна Потишука (1743 р. – 73 пні; 1744 р. – 102 пні), Максима Гітана (1743 р. – 109 пнів; 1744 р. – 112 пнів), Федька Шелеста (1743 р. – 63 пні; 1744 р. – 76 пнів). Збільшення пасічного господарства свідчить про прибутковість галузі⁵⁸.

Допоміжну роль у церковному господарстві відігравало ставкове та річкове рибальство, яке значною мірою мало товарний характер. Втягування церковних господарств у торгово-ринкові зв'язки вимагало збільшення виробництва товарного зерна та деяких інших сільськогосподарських продуктів, на які існував ринковий попит⁵⁹.

57 Левицький В. Церковні маєтки Правобережної України другої половини XVIII століття в системі економічних відносин краю. *Zaporizhzhia Historical Review*, 1(19). Запоріжжя, 2021. С. 62-66.

58 Близняк М. Реєстр челяді та пасічників Почаївського монастиря середини XVIII ст. як історичне джерело. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки*. Острог, 2013. Вип. 20. С. 141.

59 Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). Київ: Вища школа, 1991. С. 44.

Однак тодішнє значне обезлюднення Правобережжя та викликана ним нестача робочих рук аж до 30-40-х років XVIII ст. гальмували масову появу фільваркових господарств навіть на Волині та півночі Поділля. На матеріалах магнатських господарств доведено, що найраніше і найбільше фільварків виникло на Волині. Даний висновок загалом підтверджується й матеріалами церковних маєтків, які належали Дерманському, Жидичинському, Туминському, Мелецькому, Дубнівському, Любарському, Барському, Заручаївському, Колодяжненському, Зимнянському, Гоцанському та ряду інших волинських монастирів. Існували вони і в митрополичих селах на Волині. До кінця XVIII ст. на Волині лише у володіннях Полонського та ще одного-двох монастирів не було організовано фільварків⁶⁰.

У правобережних землях усі галузі промисловості належали шляхті та магнатам. Проте значна частина підприємств перебувала на оренді, в них експлуатувалася наймана праця, сировину закупували, а готову продукцію реалізовували на ринку⁶¹.

У церковних господарствах Правобережжя впродовж XVIII ст. у все більших масштабах використовувалась наймана праця (постійна і сезонна). Є свідчення, що при монастирських фільварках Дермані, Кунева, Мізоча була особлива прислуга, яка за свою роботу отримувала винагороду частину грошима, частину натуральну⁶².

Однак в умовах тодішньої напівнатуральної економіки духовенство, принаймні найбагатше, намагалася обходитись власною робочою силою і використовувало найману лише як допоміжну. Так, у Почаївському монастирі працювали свої медовари, пивовари, теслі, столяри, чоботарі,

60 Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). Київ: Вища школа, 1991. С. 47.

61 Маркіна В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие) Киев: Изд-во Киев ун-та, 1961. С. 168 – 169.

62 Фотинский О. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волини в XVII-XVIII вв. Житомир: О-во исследователей Волини, 1910. С. 22-23.

кравці, ковалі, типографники (друкарі), палітурники, свічкари, позолотники, іконописці тощо⁶³.

Оскільки сільське господарство залишалося малопродуктивною галуззю церковної економіки, це стало причиною розвитку промислів, які базувалися на місцевій сировині і орієнтувались на ринковий попит.

Відбувався подальший розвиток ремесла. Найпоширенішими ремеслами були кравецтво, шевство, ткацтво, сукноробство, ковальство, зброярство, ювелірна справа, бондарство, гончарство, кушнірство, цегельництво, теслярство, виробництво пороху, суднобудування. Посилилася спеціалізація ремесел.

У XVIII ст. найбільш поширеним промислом у церковних маєтках Правобережжя було гуральництво. Воно не вимагало значних матеріальних затрат, базувалося на місцевій сировині, не залежало від ринкової кон'юнктури. Тож не диво, що винничка, бровар і солодовня були невід'ємною частиною кожного церковного фільварку. Великі прибутки приносило цього часу гуральництво. Воно базувалося на місцевій дешевій сировині, попит на напої залишався постійно стабільним, ціни на них не падали, до того ж відходи гуральництва (брага) використовувалися для відгодівлі худоби. Дохід духовництва отримувало і з пропінаційної монополії, яку в 1766-1768 рр. увів польський сейм, і тому категорично заборонили своїм селянам купувати напої в інших шинках.

Досить інтенсивно розвивався в церковних маєтках борошномельний промисел, ткацький промисел і виробництво мішковини та ряднини виробництво свічок, торгівля якими давала великі прибутки. На свічкове виробництво йшла місцева сировина: лій та бджолиний віск⁶⁴.

У другій половині XVIII ст. на Правобережній Україні в церковних володіннях набуває поширення досить розвинене на той час залізобне виробництво. Потреба у засобах праці для землеробства та для

63 Андрієвський В.П. Про Почаївську лавру. Київ, 1960. С. 16.

64 Церковные свечи домашнего приготовления. *Киевская Старина*. 1880. №3. С. 675.

промисловості сприяли розширенню існуючих по всьому Поліссі рудень та закладенню нових, оскільки у краї зустрічалися значні поклади болотної руди. Усі працівники рудень жили поблизу промислів, через що ці посилення часто називали «Руда», «Рудня». Рудні відзначалися високою рентабельністю, про що свідчить порівняння цін на сировину і кінцеву продукцію. Зокрема віз руди коштував у 1768 р. 1,5 злотих, і таку ж ціну мала сокира, серп оцінювався в 0,5 злотих. Спираючись на право власності вотчинника на земні надра, церковні установи, як правило, брали від рудників орендну плату не лише грошима, а й залізними виробами.

Важливе місце у діяльності Греко-Католицької Церкви на Правобережній Україні посідало друкарство, а також товарне виробництво ікон, хрестиків, кіотів, чоток та інших предметів культури⁶⁵.

Загальний обсяг продукції господарств багатьох церковних установ у другій половині XVIII ст. на Правобережній Україні значно перевищував потреби внутрішнього споживання, що зумовлювалося великими розмірами земельної власності, а досить часто й орієнтацією господарств на товарне виробництво. Необхідність реалізації цієї продукції спонукала духовенство до активної торговельної діяльності як на місцевому, так і на зовнішньому ринках. Церковнослужителі, займаючись торговельною економічною діяльністю, поступово руйнували натуральний характер своїх господарств, сприяючи при цьому швидкому наближенню нових ринкових відносин. Внаслідок подальшого поглиблення суспільного розподілу праці у церковних маєтках зростала потреба збувати лишки своєї продукції й закуповувати в містах необхідні товари. Але не лише це сприяло втягуванню правобережного духівництва у ринкові відносини.

Панування шляхти гальмувало розвиток міст, ремесла й торгівлі. Через монопольне право феодалів на мануфактурне виробництво і торгівлю, вони розвивалися слабо, а внутрішній ринок залишався вузьким. Багато міст

65 Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVIII ст. Київ, 1972. С. 80.

були власністю великих магнатів. Королівська влада й магнати обмежували або й повністю ліквідували міське самоврядування, перешкоджали торговій і ремісничій діяльності⁶⁶.

Меркантилізм духовенства був наслідком не лише загального господарського поживлення в регіоні та зростання економічної конкуренції, а й корпоративного характеру церковної власності, неможливості для священиків передавати церковне майно у спадок дітям.

Для торгової діяльності духовенства на Правобережжі склалися загалом сприятливі умови. В регіоні інтенсивно розвивався загальнодоступний внутрішній ринок, основною формою товарного обігу на якому стала ярмаркова торгівля.

На Правобережжі сформувалась густа мережа ярмарків і базарів. Торги, на які навідувались також купці з Росії, Галичини, Молдавії, Туреччини, приурочувались, як правило, до церковних свят і приносили церкві, яка брала участь в їх організації, неабиякий прибуток. У правобережних містечках швидко зростала також кількість крамниць, які вели роздрібну торгівлю сільськогосподарською та промисловою продукцією. Ті товари, які не мали збуту на внутрішньому ринку, вивозилися за межі Правобережжя.

Втім, для розвитку торгівлі на Правобережжі існували також серйозні перешкоди. Гальмували торгівлю численні митні бар'єри та феодалський розбій⁶⁷. Головною перешкодою на шляху формування загального внутрішнього ринку стали поширення відробіткової ренти і великі привілеї магнатів у торгівлі (зокрема, право землевласників обмежувати, а то й забороняти селянську торгівлю). Продаж товарів у магнатських маєтках обмежувався також монопольним правом їх власників на стягнення мита. Проте для успішного розвитку торговельно-економічної діяльності на

66 Брянцева Т.П. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. Актуальные проблемы аграрной истории Украины. Сб. науч. трудов / Отв. ред. Д.П. Пойда. Днепропетровск: ДГУ, 1980. С. 167.

67 Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. Київ, 1963. С. 35.

Правобережній Україні існували також серйозні перешкоди. Традиційною з них було тодішнє бездоріжжя, через яке виснажувалася і гинула гужова худоба та дорожчав товар⁶⁸.

Право на збирання мита у деяких значних торговельних центрах та на головних торгових шляхах володіла католицька церква⁶⁹. Адже вотчинне право на провізне мито, яким користувалося духівництво, вважалося одним з основних джерел збагачення, його навіть віддавали в оренду.

Участь церковних маєтків у торгово-ринкових зв'язках вимагала збільшення виробництва товарного зерна та деяких інших сільськогосподарських продуктів, на які існував ринковий попит.

Тому духівництво Правобережної України організовувало фільварки, які були призначені для реалізації саме цієї потреби. Особливу активність в експорті зернових культур виявили Луцько-Острозька та Володимирська греко-католицькі єпископії, маєтності яких зосереджувалися в регіоні з високим рівнем культури землеробства (на південно-східній та центральній Волині) і мали розвинене фільваркове господарство⁷⁰.

Духівництво отримувало прибутки і завдяки соляній монополії. Суттєвими та стабільними були надходження до монастирських скарбниць від торгівлі худобою, птицею, овочами, фруктами, медом. Надзвичайно популярною та прибутковою була торгівля «міцними напоями». Найбільшого розповсюдження серед них набувають пиво, мед та горілка. Торгували монастирськими напоями здебільшого орендарі або інші особи.

Значні прибутки монастирським господарствам приносило функціонування корчем. У другій половині XVIII ст. вони становлять значну статтю прибутків і зустрічаються в переліку «пожитков, приходов и

68 Янсон Ю. Хлебная торговля на Вольни. Хлебная торговля на самовывозных рынках. Санкт-Петербург, 1870. Вып. 5. С. 264.

69 Головата Н. Землеволодіння та економічна діяльність православної церкви в другій половині – першій половині XVI — першій половині XVII ст. на Правобережній Україні: Дис. канд. іст. наук. Київ, 1997. С. 155.

70 Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Вильно, 1869. Т. 4. С. 276.

принадлежностей» різних монастирів поряд з гаями, лісами, митними зборами, млинами. Про високу рентабельність корчем свідчать такі дані: «Головним чином євреї виступають у якості корчмарів і платять за це високу орендну плату, що досягає 2000 зл. в рік. Ця висока плата з надлишком окупувалася орендарю прибутками і захистом його інтересів монастирською адміністрацією». Таким чином монастирська адміністрація пильно слідкувала за дотриманням пропінатійної монополії свідченням цього є низка скарг. Приведемо наприклад одну із них: « 12 січня 1764 р. орендар дерманський Шулим Еліович подав скаргу на Іустину Онишчиху, за те що вона таємно торгувала горілкою, яку вона бере зі сторони та дає в борг селянам». Лише за поширення, а не виготовлення, було призначено достатньо великий грошовий штраф 28 гривень (44 зл. 24 гр.), натуральний штраф – дати яловку на монастирську кухню; присягнути, що вона не знає інших злочинців проти орендаря в Дермані⁷¹.

Попри всі свої соціальні недоліки, гуральництво і торгівля спиртними напоями сприяли збільшенню посівів деяких сільськогосподарських культур у фільваркових господарствах церкви, втягували духівництво у внутрішню та міжнародну торгівлю, сприяючи розвиткові товарно-грошових відносин на Правобережній Україні.

Нагромадження церквою значних грошових сум відкрило перед нею можливість такого виду економічної діяльності, як лихварство, яке протягом XVIII ст. еволюціонує від позиково-беззаставних форм до застави. Сприяло розвиткові лихварства і те, що правобережне духівництво, на відміну від шляхти, мало вільні кошти. Воно позичало грошові суми поміщикам, господарства яких в умовах збереження напівнатуральної економіки не могли обійтися без кредитів. Великим розмахом позначалася лихварська діяльність уніатської церкви, яка здійснювала подібні операції на великі суми. Особливо така масштабність була характерна для духовних

71 Фотинский О. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII-XVIII вв. Житомир: О-во исследователей Волыни, 1910. С. 20.

закладів Волині, де уніатам належали такі заможні монастирі, як Дерманський та Жидичинський. Зокрема, у заставі жидичинського архімандрита Йосипа Баковецького був маєток князів Заславських – Серников з прилеглими селами⁷².

Проте у структурі прибутків правобережної церкви другої половини XVIII ст. доходи від торгово-лихварської діяльності посідали друге за значенням місце. Найбільші прибутки церква одержувала зі своїх маєтків, особливо тих, де існували фільваркові господарства. Так, за даними сумаріушів, у середині 70-х рр. XVIII ст. лише з Радомишльського, Дідівського, Мирецького, Унинського і Зоринського ключів та селах Городок і Обарів уніатський митрополит мав прибуток на суму понад 60,2 тисячі злотих, причому 70,7 % цієї суми припадало на орендну плату, 13,6 % – на грошову ренту, 8,3 % – на натуральну данину і 7,4 % – на відробіткову ренту в її грошовому вираженні⁷³.

Церковні господарства, особливо дрібні, не могли забезпечити себе всім необхідним і тому не лише продавали свій товар, а й купляли чужий. Багаті монастирі купляли здебільшого предмети розкоші, бідні – найнеобхідніші речі. Наприклад, василіани Дермані закупляли каву, цукор, прянощі, дорогі вина, тонкі сукна, посуд, книги, письмове приладдя, ліки тощо⁷⁴.

Характерно, що навіть у другій половині XVIII ст. в церковних маєтках Правобережжя практикувався примітивний обмін товарами, що свідчило про обмежені масштаби торгово-грошових відносин у регіоні.

Окрему статтю доходів Церкви становили традиційні доходи, до яких відносимо пожертвування вірних «на спасіння душі» та щорічні грошові виплати (анунати) місцевих поміщиків. Особливо багаті пожертвування

72 Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России. Киев, 1883. С. 675.

73 Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). Київ: Вища школа, 1991. С. 59.

74 Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). Київ: Вища школа, 1991. С.66.

діставалися тим монастирям і костьолам, які користувалися в населення найбільшим авторитетом, наприклад граф Микола Потоцький пожертвував василіанам Почаївського монастиря – 2 млн 244 тис. злотих ⁷⁵.

Чималі надходження мала церква від святкових пожертвувань вірних («милостиня»), особливо у дні масових паломництв до «святих місць», а також від торгівлі предметами культу, яку церква організовувала під час таких паломництв.

Значним джерелом доходів для духовенства була плата за виконання церковних таїнств – вінчання, хрещення, миропомазання, причастя, оповідання, похорони, поминальні молитви та інші треби.

Церковні прибутки розподілялися між духовенством по вертикалі. Централізована система управління церквою цілком уможлиблювала перерозподіл церковних багатств на користь ієрархів.

Висновок до 2 розділу. Таким чином, господарська та торговельна діяльність духовенства була частиною економіки регіону. Економічний розвиток залежав від загальної ситуації, чинників що так чи інакше формували господарську та торговельну кон'юктуру. Головними статтями доходів Церкви були: прибутки з маєтностей, торговельної діяльності та традиційні доходи. Протягом другої половини XVIII ст. відбувалося зростання церковного землеволодіння.

Найважливішу роль у церковному господарстві, як і в економіці України в цілому, відіграло сільськогосподарське виробництво, яке розвивалося екстенсивним шляхом, було малоприбутковим, тому духовництво приділяло певну увагу в своїх маєтках різноманітним промислам.

Навіть у єпископських і монастирських містечках промислове виробництво зберігало цехову форму. Усе ж окремі галузі церковної промисловості, особливо рудницька справа, сприяли загальному

⁷⁵ Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). Київ: Вища школа, 1991. С.55 – 56.

економічному пожвавленню на Правобережній Україні, розвитку там ринку вільнонайманої праці. Церковні маєтки прагнули в умовах товарно-грошових відносин використовувати нові форми організації праці. На показники ефективності господарювання впливали як традиційні характерні риси феодальної епохи і зокрема натурального господарства, так і нові риси, пов'язані з впливом на землеробство законів товарного виробництва.

Отже, церковне землеволодіння й характер господарської діяльності Церкви в умовах її відносно незалежного економічного життя у XVIII ст., зазнавав значних змін та еволюції.

РОЗДІЛ 3. УЧАСТЬ В СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ ВОЛИНИ

Для того, щоб зрозуміти суспільно-політичні умови в яких розвивалась Греко-Католицька Церква на Волині у XVIII ст. потрібно з'ясувати в якому становищі знаходилась Річ Посполита, до складу якої входили ці землі. За словами Нормана Дейвіса, шістдесят років, що відокремлюють коронування Яна Собеського від правління Станіслава-Августа Понятовського, часто вважають за найжалюгідніший і найпринизливіший період усієї польської історії. Такий стан справ у Польщі протягом тієї доби пояснюють тим, що вона була підпорядкована чужим інтересам іноземних королів. Унаслідок безвладності короля й занепаду сейму урядування країною опинилося в руках магнатів. Керування сеймиками, судами, армією і церковною ієрархією автоматично дісталось нечисленній олігархії великих магнатів, що монополізували всі державні посади. Вже від початку XVIII ст. влада магнатів почала швидко зростати. Політичне життя звелось до сварок та безумств кількох родин⁷⁶.

У XVIII ст. поступово змінилися й політичні обставини функціонування Унійної Церкви в Польсько-Литовській державі. Складні відносини Речі Посполитої з європейськими країнами, а також вади її політичного устрою стали очевидними вже в першій половині XVIII ст. Паралельно з внутрішньою кризою, яку поглиблювала постійна ворожнеча між окремими магнатськими угрупованнями, котрі – залежно від ситуації – шукали підтримки то у Франції, то в Австрії, Росії чи Пруссії (чим ще більше посилювали втручання ззовні), тривав економічний занепад держави та вибухали локальні селянські заворушення. Усе це спричинилося до падіння міжнародного престижу Речі Посполитої. На середину XVIII ст. через відсутність сильної королівської влади вона опинилася в повній залежності від своїх сильніших сусідів (а особливо імперії Романових), які

⁷⁶ Норман Д. Боже ігрище: історія Польщі. пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Основи, 2008. С. 419.

фактично взяли на себе роль гарантів її державно-політичного ладу, вирішуючи, кому займати монарший престол.⁷⁷

Вже на наприкінці XVII — на початку XVIII століття турецько-татарська загроза починає зникати внаслідок того, що закінчилося турецька окупація Поділля, але повсюдно населення було незадоволене польськими порядками та подальшим посиленням панщини.

В 1702-1704 роках на Правобережжі під керівництвом Семена Палія і Самійла Самуся почалося повстання, яке докотилося й до Південної Волині. Зв'язки з керівниками повстання встановив вже згадуваний вище ревний захисник православ'я Данило Братковський. На початку 1702 року він встановив зв'язки з козацькою старшиною, був присутній на з'їзді у Фастові. На цьому з'їзді було вирішено, що козаки захоплять частину Київського воєводства, Поділля та Волинь⁷⁸. Повертаючись додому з-під Києва він звертався до населення Волині з вимогами підніматися на боротьбу. У 1702 році він був схоплений властями і засуджений військовим судом до смертної кари. Перед стратою поет написав заповіт у якому міститься заклик до українців триматися свого народу і віри⁷⁹. Такі свідчення ще раз доводять, що поширення унії зустрічало опір серед православних діячів. Підтвердженням цього є й те, що у 1703 році така ж доля спіткала сподвижників Братковського — межиріцького Війта Косовича та борсуковецького боярина Маційовського⁸⁰.

Початок XVIII століття ознаменувався воєнними діями між Швецією та Північним союзом у складі Росії, Польщі і Данії. У 1705 році шведські війська захопили більшість поселень західної Волині дійшли до Горині і

77Білик В. Карліна О. Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX століть. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2018. С.38

78 Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ, 1995. С. 243-244

79 Тхор В. І. Історія нашого краю: навч. посіб. для учнів 7-11 кл. загальноосвіт. шк. і нових типів закладів освіти Рівненської обл. / В. І. Тхор [и др.] ; Рівнен. обласний ін-т післядиплом. пед. освіти. 2. вид., доп. Рівне : ППФ «Волинські береги», 2001. С. 42.

80 Тхор В. І. Історія нашого краю: навч. посіб. для учнів 7-11 кл. загальноосвіт. шк. і нових типів закладів освіти Рівненської обл. / В. І. Тхор [и др.] ; Рівнен. обласний ін-т післядиплом. пед. освіти. - 2. вид., доп. - Рівне : ППФ «Волинські береги», 2001. С. 42.

Стиру вступили у місто Степань. Деякий час у місті перебував Карл XII із своїм штабом, шведи захопили Луцьк, Млинів і навколишні села, потім вони зайняли Дубно. Восени 1705 року шведські війська відступили. Поразка шведів під Полтавою утвердження Августа II на польському королівському троні призвело до зміцнення позицій поляків на правобережжі і Волині зокрема⁸¹.

У 1717 році в Польщі з'являються різні проєкти знищення українства. Один із таких них за назвою «Проект знищення Русі» в 1717 році був представлений сейму і внесений у варшавські гродські книги, його головною метою було досягти «єдності віри» всіх жителів. Він пропонує ряд заходів, які склалися з 30 пунктів, зокрема: презирство і знущання, переслідування і притиснення «русинів»-українців, недопущення православної шляхти і навіть уніатської до заняття громадських і державних посад, утримування православних священників у бідності, щоб вони не могли ні майном, ні освітою допомагати своєму народові тощо⁸².

В 1732 р. ці заходи розширились. Так іновірці позбавлялись права бути депутатами сейму, сеймиків, засідати в трибуналах і комісіях. Духовенству заборонялось будувати нові і ремонтувати старі храми, відкрито сповідати, хоронити і хрестити тощо. В 1733 році всі українські і православні депутати були виключені з сейму, сенату та інших посад, урядів і староств. Було навіть рішення карати на смерть тих хто переходив від католицизму до православ'я. Під тиском польського духовенства сейм позбавляє всіх не католиків релігійних, політичних громадських прав, а всіх, хто ставав на захист скривджених оголошував ворогом «Ойчизни». В складні умови було поставлене також і унійне духовенство, правлячі кола Польщі послідовно здійснювали наступ на релігійні права українців, який проводився в двох напрямках: по-перше, православному населенню накидалося уніатство, по-

81 Норман Д. Боже ігрище: історія Польщі. пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Основи, 2008. С. 414.

82 Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII - XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. С. 237-241.

друге, зростали утиски щодо самих уніатів. Їх було позбавлено місць у сенаті та змушено послуговуватись польською мовою як державною⁸³.

З іншого боку існують і інші документально підтвердженні погляди на становище Церкви у Речі Посполитій і відносини між українцями і поляками. Михайло Довбищенко у своєму дослідженні спростовує декілька усталених стереотипів щодо ролі й місця Уніатської Церкви в Речі Посполитій зазначеного періоду. Наприклад, не підтверджується теза про її «другорядність» у суспільстві в порівнянні з Римо-Католицьким Костелом, а також про погорду шляхти латинського обряду до уніатського духовенства, намагання звести його до рівня звичайних селян. Натомість існує багато документів про опікування польської та полонізованої шляхти католицькими парафіями східного обряду, її намагання піднести соціальний статус уніатського парафіяльного духовенства. Так, князь Януш-Олександр Сангушко 1742 р. надав маєтки церкві Різдва Богородиці в с. Капустиня, оскільки вона не мала достатнього матеріального забезпечення. При цьому священика було звільнено від податків. Гарантії звільнення від податків зустрічаємо також у презентах та фундаціях Станіслава Чорторийського, Михайла Святополка-Четвертинського, Михайла Корибута-Вишневецького, подружжя Єло-Малинських та багатьох інших. Цікавими є також дані про фундації уніатським церквам з боку римо-католицького духовенства. Так, ректор Острозької єзуїтської колегії кс. Францішек Козьмінський 1751 р. надав маєтності церкві св. Архангела Михаїла у с. Білобрежці, яка знаходилася на землях колегії. Як і в попередніх випадках, священиків було звільнено від усіх податків і повинностей (двірських та громадських), а також від десятини. Окремі історичні джерела загалом висвітлюють проблему різносторонніх стосунків уніатського парафіяльного духовенства і дідичів-католиків. Зокрема, у презентаційних листах деякі шляхтичі забов'язували своїх священиків катехизувати вірних, сумлінно вести

83 Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII - XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. С. 237-241.

метричні книги, не поодинокими є факти прохання римо-католиків про молитву за живих і мертвих родичів в уніатських церквах та ін⁸⁴. Напевне такими діями владні кола хотіли покращити ситуацію в суспільстві, нівелювати відмінності між католиками та уніатами.

У таких складних і навіть драматичних умовах доводилося існувати Церкві на початку XVIII ст. Тому головним завданням Церкви у той час стала турбота про безпеку підлеглого духовенства й мирян, захист церковних бенефіціїв від грабунку і жовнірських постоїв, здобуття імунітетних прав для уніатів⁸⁵.

Незважаючи на внутрішній неспокій та дипломатичне і військове протистояння за цей регіон між різними державами, про що було сказано вище в останню третину XVII — XVIII ст. відбуваються стрімкі культурні, соціальні та релігійні процеси. Для окреслення цього періоду вживають термін «друге руське (українське) культурно-релігійне оновлення». Одним з наслідків другого культурно-релігійного оновлення та політичних змін у Східній Європі стала «нова унія» – інституційне об'єднання під омофором Унійної Церкви «руської нації» в українських землях Речі Посполитої. Йдеться про безпрецедентне територіальне розширення Київської (з'єднаної з Римом) митрополії, а саме входження до її складу Луцького (1702 р.), Львівського (1700 р.) і Перемишльського (1691 р.) владцтв та парафій Київської архієпархії в Київському (Житомирський і Овруцький повіти) й Брацлавському воєводствах (1715 р.). Започаткування «золотої доби» унії було пов'язане з харизмою визначного інтелектуала і культурного діяча, київського митрополита Лева (Кишки, 1714-1728). Саме цей архипастир у 1714- 1715 рр⁸⁶. скликав у Житомирі два собори Київської митрополичої архієпархії, на яких парафіяльні священники, настоятелі

84 Довбищенко М. Документи Державного архіву Волинської області до історії Луцької уніатської єпархії у XVIII ст. *Архіви України*. 2005. № 4 (257). С. 156.

85 Гіль А., Скочиляс І. Володимирсько-Берестейська єпархія XI – XVIII століть: історичні нариси. Львів, 2013. С. 61.

монастирів східного обряду та протопопи-намісники ухвалили колегіальне рішення про сопричасну єдність з Римом та входження Правобережної України до складу Унійної Церкви.

Житомирський унійний собор 1715 року, на думку дослідника історії церкви Ігоря Скочиляса, який віднайшов і дослідив унікальну збірку документів Унійної Церкви, є несправедливо забутою подією історії церкви. Він дослідив життєписи монахів василіан і київських митрополитів з колекції Павла Доброхотова, православного єпископа, який опікувався унійними пам'ятками. Виявив серед цих матеріалів життєпис митрополита Лева Кишки, в якому містився унікальний запис про те, що завдяки його зусиллям у Житомирі українське духовенство з Правобережної України проголосило унію з Римом». У життєписі йдеться про те, що священники у 1715 року визнали унійного митрополита своїм пастирем і предстоятелем. Цей запис – унікальний, бо встановлено точну хронологію проголошення унії. Він показує, що навернення до єдності із Римським престолом відбулося добровільно та мирно. А також те, що митрополит Лев Кишка, як творець Житомирської унії, доклад багато зусиль, аби на Правобережжі постала велика і добре організована структура УГКЦ, яка охоплювала терени від берегів Дністра до берегів Дніпра, на півночі сягаючи околиць Києва і Чорнобиля⁸⁷.

Як зауважує дослідник, Житомирський собор відбувся на початку XVIII століття як спільнотний соборовий акт всієї спільноти парафіяльних священників, настоятелів монастирів і деканів Київської митрополичої архієпархії. І що надзвичайно важливо з еклезіологічної точки зору, рішення про сопричасну єдність із Римом та входження Правобережної України до складу Унійної Церкви було ухвалено в 1715 р. колегіально. І

87 Невідома Житомирська унія 1715 року. Як УГКЦ об'єднала у XVIII столітті Правобережну Україну
URL:
http://news.ugcc.ua/articles/nev%D1%96doma_zhitomirska_un%D1%96ya_1715_roku_yak_ugkts_obiednala_u_xviii_stol%D1%96tt%D1%96pravoberezhnu_ukrainu_76849.html (дата звернення 25.10. 2021)

саме ця подія започаткувала творення української ідентичності на Правобережжі.

На відміну від Берестейської унії 1596 р., Житомирська унія 1715 р. поширилася практично на всю територію України на правому березі Дніпра, за винятком Києва. І таке поширення унії надало їй виразного українського обличчя.

На думку польського дослідника історії церкви Едварда Ліковського головним осередком унійної церкви Речі Посполитої була Волинь. У своїх дослідженнях польський автор кінця ХІХ ст. висловлює нарікання на адресу польських урядів, які недостатньо уваги приділяли зміцненню уніатської церкви і ставилися до неї як мачуха. Автор припускає, що якби уряд поставив руське духовенство у правовому і матеріальному відношенні на рівні із латинським, то Польща зберегла б не лише унію але й себе як державу⁸⁸. Такі твердження в цілому підтверджують наші попередньо висловлені думки і знаходять відгук у працях сучасних дослідників.

На Волині унія мала глибоке економічне та соціальне підґрунтя. Греко-Католицьке духовенство було представлене двома групами: вищим духовенством, єпископами та членами єпархіального управління, які склали вузьку елітарну частину Церкви, і парафіяльним кліром, соціально-майновий статус якого значно відрізнявся від попередньої групи. Якщо на представниках першої групи лежала функція управління духовенством і мирянами на терені своєї єпархії та вирішення найважливіших церковних справ, то парафіяльне духовенство займалося справами парафій та релігійним життям вірних⁸⁹.

Загалом, за своїм соціальним походженням уніатське духовенство, як доводять дослідження польських вчених, Холмської єпархії, належало до

88 Ярмошик І. Релігійні відносини на Волині у висвітленні польських дослідників 1800-1939 рр. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. Київ, 2011. С. 97.

89 Лось В. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ: НБУВ, 2013. С. 92.

священицьких родин, що було спільною рисою церков східнохристиянської традиції. Статистичні джерела та метрики дозволяють стверджувати, що на Волині були зосереджені цілі родинні клани Теодоровичів, Левицьких, Львовичів, Ненадкевичів, Червинських. Щодо територіального походження духовенства, то без сумніву більшість становили місцеві жителі з різних повітів Волині. Це було звичним явищем для того часу, коли населення рідко покидало свої домівки⁹⁰. Цю думку підтверджує в своїй праці Денис Лисейчиков, він акцентує увагу на тому, що потрапити до священицької спільності «збоку» було складно. З 2401 унійних священників 1987 чоловік належали до священицьких родин. Усі поточні і майбутні вакансії знаходилися під пильним наглядом місцевих священників⁹¹.

Безперечним є факт низького матеріального та освітнього рівня уніатського парафіяльного духовенства в порівнянні з василіанським чернецтвом, не говорячи вже про римо-католицьке духовенство. Втім такий стан справ пояснюється різним матеріальним становищем, правовим статусом та пізнішим реформуванням в Греко-Католицькій Церкві. Потрібно відзначити що серед них зустрічалися й випускники університетів, й особи з домашньою освітою. Проте основний відсоток складали особи, які пройшли шкільну підготовку в середній ланці шкільної освіти Речі Посполитої.

Зважаючи на ситуацію, що склалася, освіта духовенства турбувала уніатську духовну еліту протягом всього XVIII ст., адже здійснення душпастирської діяльності вимагало достатнього морального та культурно-освітнього рівня претендента на священицький сан. На Володимирському помісному соборі в 1715 р. для встановлення пастирського контролю за життям парафіяльного кліру та мирян було обрано екзаменаторів для

90 Лось В. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ: НБУВ, 2013. С.111.

91 Лисейчыкаў Д. Штодзённае жыццё ўніяцкага парафіяльнага святара беларуска-літоўскіх зямель 1720 – 1839 гг. Мінск: Медысонт, 2011. С. 33.

намісництв, які повинні були приймати іспити у священників та готувати кандидатів до ієрейських свячень⁹².

Ще одним собором який було скликано для кодифікації змін і визначення перспективи подальшого розвитку з'єднаної з Римом Київської митрополії став Замойський собор. З цією метою 1720 р. в місті Замості, з ініціативи митрополита Лева Кишки, було скликано провінційний собор. На цьому зібранні запроваджено чітку організаційну структуру Унійної Церкви, кодифіковано її обрядові практики, зокрема систему богослужінь, визначено її догматичні норми, спосіб уділення Святих Тайн, програму катехизації вірних, обговорено справи чернецтва, освіту духовенства тощо (рішення собору поділено на 19 тематичних розділів)⁹³.

Наслідки цього собору досить неоднозначні у своєму дослідженні В. Смолій та В. Степанков вбачають в цьому соборі одну зі спроб ще більше наблизити греко-католицьку церкву до римо-католицької, яка виявилась у скасуванні східноцерковного іконостасу, зрівнянні східноцерковних покаянь та постів з латинськими, з'явилася тиха Служба Божа, відправа при бічних вівтарях, причастя щотижня потрібно було освячувати й зберігати на головному престолі тощо⁹⁴. Дещо виваженішими є висновки Романа Ільницького, адже дослідник вбачає однією з головних причин скликання собору бажання уніфікувати різноманітні практики, які склалися та вимагали втручання церковної влади. Однак дослідник наголошує на тому, що Замойський Синод «канонізував» ті неорганічні для східного обряду практики, які попередньо почали розповсюджуватися в з'єдиненій Київській Церкві під впливом латинської традиції. Навіть той факт, що навіть головування на Синоді Митрополичої Церкви було надано не митрополитові, а представнику іншої помісної Церкви, вже свідчив про

92 Сковчиляс І. Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р. Львів, 2008. С. 24.

93 Білик В. Карліна О. Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX століть. Львів, 2018. С. 35-36

94 Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII - XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. С. 243.

домінування тогочасної Римо-Католицької Церкви над з'єдиненою Київською. Отже, можемо назвати Замойський Синод 1720 р. прикладом «офіційної латинізації» унійної Церкви, хоча цілі його й можна було б охарактеризувати як позитивні⁹⁵.

Якщо унія довгий час у Хрестовоздвиженському монастирі Дубна, лише згадувалась, то після Замойського собору вона в обителі стала реальністю.

Про введення унії у василіанському Хрестовоздвиженському монастирі, як і в інших монастирях Дубенщини, засвідчив своїм особистим підписом Януарій Огурцевич, який у цей час перебував на посаді архімандрита дубенських монастирів⁹⁶.

У XVIII ст. посилюється увага до становища парафіяльного духовенства в середовищі уніатської ієрархії, зумовлена турботою щодо значної диспропорції між становищем чорного та білого духовенства. Така диспропорція пояснюється тим, що після Замойського собору 1720 р. поглиблюється прірва між білим, парафіяльним уніатським духовенством і чернецтвом – єдиним уніатським чернечим орденом Чину Святого Василя Великого (ЧСВВ), який взяв монополію на духовну освіту у свої руки й відповідно на високі ієрархічні посади в церкві. Василіани не допускали до єпископських вчень і відповідно до посад представників білого духовенства.

Представники уніатської ієрархії розуміли ту велику роль, яку відіграло світське духовенство в конфесіоналізації вірних. На початку та в середині XVIII ст. освіта уніатського духовенства переважно обмежувалася домашнім навчанням. Проте вже з другої половини XVIII ст. джерела свідчать про позитивні зміни в цій сфері – створення шкіл, семінарій. Оскільки уніатські священники здебільшого були духовного

95 Ільницький Р. Історично-Канонічний огляд постанов Замойського синоду про Святі Таїнства. URL: <http://dds.edu.ua/ua/articles/2/diploms/2014/1319-ilnytskyu.html> (дата звернення: 25.10.2020)

96 Савчук П. Дубенський Хрестовоздвиженський монастир. Рівне, 2002.

походження, то відповідно мали можливість з молодих років приготуватися до виконання церковного служіння від свого батька⁹⁷.

Як вже згадувалося, Василіанський чин був достатньо впливовою інституцією в релігійному житті Церкви. Фактично він був інституційною й духовною основою руського унійного відродження. Також на другу половину XVIII ст. припадає найбільший розквіт Василіанського Чину, який на 1739 р. уже складався із двох самоврядних адміністративно-територіальних одиниць – Святопокровської (Руської) та Святотроїцької (Литовської) провінцій. Згодом, у 1743 р., ці провінції спромоглися об'єднатися в один Руський Чин святого Василя Великого. На Дубенській капітулі у травні-червні 1743 р. відбулося об'єднання всіх уніатських монастирів у один Василіанський чин. В капітулі взяли участь 239 отців. Вибір Дубна для проведення засідань генеральної капітули був розрахований на підтримку василіан дубенських монастирів, зокрема Хрестовоздвиженського, Спасо-Преображенського, Підборецького, Вознесенського монастирів. Цьому сприяло й те, що римська курія тут утвердилась ще в першій половині XVIII ст. Вперше у Дубні проведено капітулу у 1727р. Монастирі, які перейшли в унію, на початку 30-х рр. XVIII ст. входили до Покровської (української) конгрегації, на відміну від Троїцької (білоруської). У XVIII ст. монастирі, які не могли утримати не менше восьми ченців, або приписувались до інших або закривались. Після василіанського з'їзду до Литовської василіанської провінції були приєднані деякі волинські монастирі, серед них два дубенські — Спаський та Хрестовоздвиженський. У роботі капітули, яка тривала з 26 травня до 12 червня брали участь 167 представників українського об'єднання головував на засіданнях капітули греко-католицький митрополит Афанасій Шептицький. У роботі капітули брав участь дубенський єпископ Володкевич. Головне питання — об'єднання греко-католицьких

97 Лось В. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII - першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ: НБУВ, 2013. С.124.

монастирів в один чин, викликало гострі дискусії, і лише на одинадцятому засіданні обидві сторони прийшли до згоди про створення ордену «Руський чин святого Василя Великого». Близько 1713 року Луцьке Хрестовоздвиженське братство увійшло до складу Луцької унійної єпархії, а братський монастир став василіанським.

На чолі чину став протоархімандрит порядку, який обирався кожні чотири роки по черзі від кожної провінції. Коли керівництво переходило до Покровського об'єднання, його резиденція перебувала у Почаївському монастирі. Очолив українську провінцію Іпатій Білинський⁹⁸.

До середини XVIII ст. василіани домоглися значного впливу в Унійній Церкві. У 60–70-их рр. XVIII ст. сейм кілька разів підтверджував привілей, за яким усі вищі посади в Унійній Церкві могли займати лише представники Василіанського Чину. Це часто породжувало конфліктні ситуації між василіанами, єпископами та митрополитами. Польський король та сейм як світські колятори постійно шукали шляхи впливу на керівництво Василіанського Чину. Також намагалися взяти під свій контроль законодавчі акти василіанських капітул, домагаючись, щоб вони узгоджувалися зі світським законодавством Речі Посполитої з релігійних питань.

Постання Чину святого Василя Великого повинне було посприяти оновленню та піднесенню Греко-Католицької Церкви. Саме тому одним із пріоритетних напрямів діяльності ЧСВВ стала освітньо-виховна робота. Місійна діяльність ЧСВВ у XVII ст. була спрямована на поширення та залучення населення до унії. У наступному столітті – головне завдання полягало в зміцненні віри та обрядів. Хоча мережа василіанських навчальних установ складалася зі студій для власних членів, семінарій для єпархіальних священиків, колегій для світської молоді та парафіяльних

⁹⁸ Булига О. Роль Дубенської генеральної капітули 1743 року у розвитку василіанських монастирів Волині. *Дубно і Світ. Міжнародна науково-теоретична конференція, присвячена 900-річчю міста Дубно, 25-26 серпня 2000 року*. Дубно, 2000. С. 34-35

шкіл, головне значення для ЧСВВ мало навчання саме церковних кадрів⁹⁹. Великого значення василіани надавали також освітній роботі з єпархіальним духівництвом. Особливо активною та результативною вона була у XVIII ст., упродовж якого діяли духовні семінарії у Володимирі-Волинському (1720 р.), Сверхі (1743 р.), Холмі (1769 р.), Бучачі, Умані та Жировицях. Своєрідним апогеєм освітньо-виховної роботи василіан стала їхня діяльність у галузі народного шкільництва, відкрито школи в Бучачі (1721), Шаргороді (1749 р.), Любарі (1758 р.), Умані (1766 р.)¹⁰⁰.

Зрештою, крім студій для василіанського чернецтва та єпархіального духівництва, а також колегій для світської молоді, василіани організовували при монастирях парафіяльні школи, які зазвичай відкривалися там, де не було інших їхніх освітніх осередків. Ці школи були невеликі, загальна кількість учнів у них, як правило, не перевищувала 20. Що стосується навчальної програми, то вона була доволі скромною: дітей навчали читати й писати руською і польською мовами, основам віри, церковного співу, початкам арифметики та латини¹⁰¹. З більшим запевзяттям василіани звернулись до створення шкіл після ліквідації католицького ордену єзуїтів (1773 р.). Враховуючи доробки своїх попередників, які головну увагу в навчанні звертали на заняття з латини, василіанські ченці широко впровадили вивчення німецької, англійської, французької та італійської мов, а також церковнослов'янської – мови богослужіння Унійної Церкви. Про те, що василіани не копіювали єзуїтські школи свідчить запровадження вивчення, як окремих дисциплін історії та права. Найголовніше, вирізняло василіан від єзуїтів, батьківщиною для яких вважалась Католицька Церква, те, що поряд із здобуттям учнями основ різних галузей знань, не дивлячись

99 Шеретюк Р. М. Становище Греко-Уніатської Церкви напередодні поділів Речі Посполитої. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2012. Вип. 23. С. 34.

100 Шеретюк Р. М. Набутки чину св. Василя Великого в освітньовиховній галузі та ставлення до них російського самодержавства наприкінці XVIII – в першій третині XIX століття. *Українське релігієзнавство*. 2010. № 54. С. 149.

101 Лось В. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII - першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ: НБУВ, 2013. С.130.

на конфесійні та національні відмінності, школярам прививали основи патріотичних чеснот та громадянської моралі¹⁰².

На початку свого існування новіціат на Преславній Горі Почаївській функціонував як трирічний загальноосвітній заклад призначений для новіціїв, які готувалися до вступу в обитель. Навчання тут відповідало тим заходам, які проводив ЧСВВ, хоча і мало свої особливості. Новіції приймалися в монастир і готувалися до прийняття послуху, шляхом монастирської освіти без виходу з обителі. Викладачами були василіани, які отримували посади: магістрів I, II, III класів, професорів риторики, філософії математики та інших дисциплін¹⁰³.

Навчальна база, зокрема наявність книг, у почаївському кляшторі, була не лише однією з найвишуканіших посеред василіанських кляшторів. В почаївській монастирській бібліотеці містилось найбільше і стародавніх видань. У каталозі інкунабул Відділу стародрукованих та рідкісних видань НБУВ занотовано дві книги інкунабул василіанського монастиря в Почаєві. Каталог палеотипів НБУВ репрезентує значно більше друків, зокрема Почаївського – 19 одиниць. В той час Любарського – 2, Мелецького – 3, Мильчанського – 1, Дерманського – 3¹⁰⁴.

Освітні заходи ЧСВВ в Україні були доволі прогресивними для свого часу, хоч як засвідчив досвід творення василіанської системи навчання в XVIII ст., процес організації шкільної освіти тривав болісно та з певним протистоянням у василіанському середовищі. Починаючи з 70-х рр. XVIII ст. василіанські школи виходять з поза меж монастирських. Важливим чинником покращення освіти церковної та світської можемо вважати усвідомлення представників василіанської спільноти необхідності удосконалення навчально-виховного процесу. Система василіанської освіти

102 Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997. С. 279.

103 Булига О. Освітньо-виховна практика населеників почаївської василіанської обителі. URL: <http://istkrem.in.ua/?page=post&id=168> (дата звернення 26.10.2021)

104 Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2013. С. 136 – 137.

залишила значний слід на теренах України і не випадково використовувалась у Кременецькому ліцеї, на базі якого було створено Київський університет Святого Володимира¹⁰⁵.

У василіанську добу історії Почаївського монастиря в обителі навчали і мистецькому ремеслу. В. Бочковська встановила, що тогочасна іконописна майстерня Почаївського монастиря передусім забезпечував оформлення власних монастирських приміщень, а також виконував замовлення інших релігійних установ та приватних осіб. За матеріалами візитацій дослідниця персоналізувала майстрів та учнів іконописної майстерні. Вона вводить до наукового обігу інформацію про ікони на полотні відомого італійського художника Константіно Віллані, які знаходилися в Успенському соборі Почаївського монастиря вже 1802 р. Про нього відомо з візитації монастиря 1802 р. – 11 образів святих на полотні в рамках золочених пензля італійця Віллані: св. Трійці, Успіння Богородиці, св. Миколая, Василя Великого, Іоанна Хрестителя, св. Онуфрія, Стефана першого мученика, св. Апостолів Петра і Павла і св. Варвари». К. Віллані в другій половині XVIII ст. прикрасив фресками стіни та плафони замку Любомирських у Рівному. Він же виконав кілька полотен для єзуїтського костелу в Луцьку¹⁰⁶.

Ще одним напрямом діяльності Церкви, що позначений вагомими здобутками в духовно-культурному житті Волині, стала книговидавнича справа. Найбільш потужною з василіанських друкарень Правобережної України була Почаївська, заснована на початку 30-х рр. XVIII ст. За підрахунками дослідників, у період з 1734 по 1800 рр., тобто в так звану уніатську добу свого існування, вона діяла найбільш активно: за цей час тут було видано 394 найменування книг церковнослов'янською, українською, польською та латинською мовами. Перевага в ній надавалася в першу чергу

105 Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2013. С. 136 – 137.

106 Бочковська В.Г. Почаївський духовний осередок в історії і культурі українського народу XVIII – XIX ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2018 .Вип. 54. С. 147–148.

видрукам богослужбової літератури. Це були: «Службник» (1734), «Псалтир» (1737), «Молитвослов» (1748), «Акафісти» (1756), «Апостол» (1759), «Требник» (1760), «Часослов» (1793) та ін. Важливим напрямом книговидавничої діяльності почаївських василіан було також видання літератури для мирян. До таких видань слід віднести твори догматичного і моралізаторського змісту, спрямовані на роз'яснення парафіянам основних віроповчальних засад церкви. Серед таких: «Слово к народу кафолическому чрез монахов чина св. Василя Великого в провінції Полской...» (1765, 1768, 1778), студія М.Ольшавського «Слово о святом между восточною и западною церковію соединеніи...» (1769), двічі видана праця Ю.Добриловського «Науки парохіальнія...» (1792). Зауважимо, що всі ці друки укладені мовою, близькою до української народної «во удобное всякому того поразумініе»¹⁰⁷.

Візитаційні описи Почаївського монастиря дозволяють реконструювати склад бібліотеки в різні роки, починаючи з 1714 р.. Аналіз цих документів свідчить про те, що бібліотека поповнювалась постійно як друківаними книгами, так і рукописними, різними мовами. У першій візитації 1714 р. в «Реєстрі книг Монастиря Почаївського руських в бібліотеці» зустрічаємо книги острозького друку. Серед них тільки знаменитої Острозької Біблії 1581 р. – 3 примірники, та Книга Святого Василя¹⁰⁸.

Переважання книг церковнослов'янською та українською мовами у видавничій продукції ченців-василіан Почаївського монастиря пояснюється тим, що серед них було чимало тих, хто прагнув підтримати в народі національну свідомість і традиції. Саме тому уніатські друки, зокрема церковні проповіді українською мовою та інші видання богослужбового,

107 Шеретюк Р. М. Становище Греко-Уніатської Церкви напередодні поділів Речі Посполитої. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2012. Вип. 23. С. 37.

108 Бочковська В. Г. Історія Почаївського монастиря у візитаціях XVIII – першої чверті XIX ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2009. Вип. 13. С. 28.

проповідницького, катехизисного та господарського змісту, мали виразний національний характер .

На особливу увагу заслуговує видання нею наукових студій з філології, педагогіки, філософії, математики, логіки, психології, космології, фізики та історії польською та латинською мовами. Ці книги мали попит, оскільки їх потребувало все шкільництво на Правобережжі, незалежно від конфесійної приналежності учнів. Водночас вони були незамінною ланкою між тогочасною західноєвропейською наукою та культурно-освітнім простором України¹⁰⁹ .

Окремо необхідно відзначити, що королівська влада звертала увагу на монастирські потреби, надаючи відповідні привілеї та поважаючи право насельників Гори Почаївської у визначенні конфесійних уподобань. Водночас, як зазначає А. Гудима – Католицька Церква при сприянні короля та сейму намагалась, щоб у василіанські монастирі проникали етнічні поляки¹¹⁰. Вони навіть не переходили в унію, залишаючись римо-католикам (див. Додаток наприкінці тексту) приналежність до римо-католицького обряду: 10 осіб із 59¹¹¹. Відданість польській державній орієнтації збереглась у монастирі навіть після припинення існування Речі Посполитої, а це й визначило подальшу долю церковної підлеглості Успенського Почаївської обителі. Перебуваючи з кінця XVIII ст. у складі Росії для почаївських василіан ближчим було польське минуле, аніж російська дійсність. Тому, з монастирського середовища за межі мурів обителі вийшли ті, хто підтримав учасників Польського повстання. Перевага національних пріоритетів над релігійними прискорила закінчення

109 Гудима А. Почаївський монастир в історичній долі українства. Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. С. 24-25.

110 Гудима А. Почаївський монастир в історичній долі українства. Тернопіль: Підручники і посібники, 1995. С. 13.

111 Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. / В.Е. Лось. Відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2013. С. 266–267

майже 120-літнього періоду Успенського монастиря Чину Святого Василя Великого.

Також, необхідно відзначити, що етнічне українське середовище сприяло виходу в почаївській чернечій друкарні відповідних україномовних книг, які були розраховані на місцеве населення та прочан, що прибували до монастиря. Та й, не усі насельники обителі приймали польську орієнтацію. Пам'ятаючи про своє українське походження почаївські василіани виявляли свою національну приналежність у збереженні рідної мови, релігійних піснях, представлених у «Богогласнику» 1790 р. та створюючи світські поетичні твори. Діяльність Почаївського монастиря наприкінці XVII – на початку XIX ст. проходило під впливом геополітичних процесів, які значною мірою визначали належність обителі до однієї з Церков греко-візантійського обряду. Відсутність державного утворення українського народу призвело до контролю над монастирем сусідніх держав, послаблення кожної з яких стало наслідком зміни національно-конфесійної орієнтації та юрисдикційної належності монастиря¹¹².

Існувала бібліотека і в Дерманському монастирі, заснованому в XV ст. князем Василем Острозьким, прозваним Красним (?–1461). Його управителем протягом 1575–1576 рр. був першодрукар І. Федоров. У 1602 р. князь Костянтин Острозький заснував у монастирі культурно-освітній осередок з бібліотекою рукописних і друкованих книг. Перлинами дерманського зібрання були стародавні слов'янські рукописи: «Поученія» та Євангеліє, рукопис московського походження «Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Матфея» (1524) у перекладі Силуяна, подаровані монастирю князем К. Острозьким. Зберігалися тут і примірники книг, виданих у монастирі. В рукописному каталозі бібліотеки 1791 р. вміщено описи 381 книги. Тут також зберігалися книги, що належали М.

112 Булига О. Аналіз василіанського періоду історії Почаївської обителі. URL: <http://istkrem.in.ua/?page=post&id=172> (дата звернення: 26.10. 2021)

Смотрицькому, який у 1627 р. посів місце настоятеля Дерманського монастиря.¹¹³

Окремі дослідники відмічали й значну соціальну роль церкви на Правобережній Україні: «Після нападів татар, часів руїни, конфедерацій і коліївщини лікувались глибокі рани. Це робила стихія української церковної сили». Дослідник наголошує на храмах, котрі «полишили саме уніятські митрополити»¹¹⁴.

Доброчинна діяльність церков на Правобережжі в архівних документах відображена дуже фрагментарно. Трапляються поодинокі згадки про монастирські шпиталі, притулки для людей похилого віку, про роздачу духовними милостині для убогих тощо. Збереглися, зокрема, документи про подвижницьку діяльність на Волині сестер милосердя, які на початку 40-х років XIX ст. стали жертвою брутальних антикатолицьких заходів уряду¹¹⁵.

На Волині у зв'язку з негативними змінами у суспільному житті: посиленню полонізації князівських і шляхетських родів, катастрофічному стані православної церкви, напливу римо-католицького духовенства, поступовому витісненню українських міщан з міст і містечок, Греко-Католицька Церква також відігравала значну соціальну роль¹¹⁶. Свідомо чи несвідомо, але почаївські видавці протистояли подальшій латинізації унійного обряду, а відтак полонізації населення регіону. У цьому полягає вагомість внеску василіанських видавничих осередків у плекання національної культури.

Поступово греко-католики перетворилися на основну, проте не домінуючу за впливом етноконфесійну спільноту Речі Посполитої. Станом

113 Яковець Л. М. Бібліотеки монастирів та соборів як духовна цінність українського народу. *Мультиверсум*: філос. альм. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2007. Вип. 64. С. 212–221.

114 Бочковська В. Г. Історія Почаївського монастиря у візитаціях XVIII – першої чверті XIX ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2009. Вип. 13. С. 30.

115 Крижанівська О. Крижанівський О. Архівні документи про історію церкви на правобережній Україні XVIII – першої половини XIX ст. Студії з архівної справи та документознавства. Т.7. Київ, 2001 р. С. 58

116 Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія*. Тернопіль, 2016. № 1. С. 39.

на 1772 р. Руська з'єднана митрополія налічувала 10 035 парафій, тоді як Римо-Католицька Церква – лише 8 499¹¹⁷.

Конфесія УГКЦ дедалі більше поставала в ролі чинника національного самозбереження українства. «Унія, за спостереженнями дослідників, забезпечувала свій ріст завдяки тій обставині, що давала українському громадянству деяке убезпечення від польського наступу. Уніати належали до католицької церкви й були під опікою Риму, – польські екстремісти не могли нищити їх так безоглядно, як православних. Під захистом уніатської церкви українське життя могло хоч почасти зберегти свої форми»¹¹⁸.

У пом'яниках деяких храмів на території Києво-Печерської лаври є численні записи про те, що на прощу до Лаври масово приходили українці-уніати: «Унія вкладалася в ширшу культурно-релігійну модель, яку ми тепер називаємо київською традицією. Іншими словами, Унія не призвела до розвалу «Українського світу», а навпаки, скріпила його. Прикладом цього є свідчення про святкування коронації ікон Божої Матері. У 1773 році, після коронації Холмської Божої матері, Папа Римський дав дозвіл на коронацію Почаївської, а 15 серпня 1779 року на коронацію Острозької. Зібралось дуже багато людей, одних католицьких і греко-католицьких священників було до тисячі чоловік, крім вищої аристократії та дворянства. Простого народу було більше ста тисяч. Торжества тривали 8 днів і були дуже пишними»¹¹⁹.

У другій половині XVIII ст., в гру входять інші фактори – соціальні й політичні. Релігію починають використовувати в політичних цілях. Чиниться тиск на уряд Речі Посполитої з боку Російської імперії, в якій Православна Церква стала інструментом імперської політики. Унійна

117 Сkochилас І. Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р. Львів, 2008. С.7.

118 Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У трьох книгах. Кн.3: кінець XVI – середина XIX століття. Київ: Либідь, 1994. С. 51 – 52.

119 Брижук А. Церемонія коронації в Почаївському монастирі, 1773 р. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/tseremoniya-koronatsiyi-v-pochayivskomu-monastyri-1773-r/> (дата звернення: 19.11.2021)

Церква в цей час зустрілася із зовнішніми викликами. Розпочалася російська пропаганда, через яку селян та міщан почали підбурювати проти УГКЦ. Це призвело до внутрішньо українських конфліктів і втручання Росії у внутрішнє життя Київської Церкви¹²⁰.

У 1768 році підписання договору про свободу віросповідання між Росією і Польщею викликало страшну реакцію в середовищі духовенства і магнатів. Польське вище духовенство зокрема Каетан Солтик (біскуп краківський) Адам Красинський (біскуп кам'янецький) разом із старостою Йосипом Пулавським розгорнули пропаганду ненависті серед польської шляхти спрямовану проти іновірців і русинів (українців), після чого зібрали в Барі так звану Барську конфедерацію. Конфедерати вогнем і мечем почали знищувати всіх, хто не поділяв їхньої орієнтації. Вони боролися під гаслами захисту католицизму й незалежності Речі Посполитої. Знищено тисячі ні в чому не повинних людей на Поділлі і Волині. Це був останній найкривавіший вибух католицького фанатизму і шовінізму. У відповідь на це свавілля народ відповів гайдамацьким повстанням¹²¹.

У цей час греко-католики зазнавали переслідувань, маємо численні приклади мучеництва за віру на цих теренах. Зокрема, 1768 року російська армія заарештувала і утримувала в Бердичеві десятки греко-католицьких священиків¹²².

У 1772 році на Волинь швидко розповсюдилось гайдамацьке повстання, яке відоме під назвою «Коліївщина». Воно охопило всю Волинь, але найактивніше спалахнуло в районі Корця, Дубно. В Дерманському монастирі шляхта тримала в ув'язненні настоятеля Мотринського монастиря – Значко-Яворського, якого підозрювали в ідейному керівництві

120 Невідома Житомирська унія 1715 року. Як УГКЦ об'єднала у XVIII столітті Правобережну Україну
URL:

http://news.ugcc.ua/articles/nev%D1%96doma_zhitomirska_un%D1%96ya_1715_roku_yak_ugkts_obiednala_u_xviii_stol%D1%96tt%D1%96_pravoberezhnu_ukrainu_76849.html (дата звернення 25.10. 2021)

121 Андрухов П. З. Волинська земля: хроніка, джерела, постаті. Сокаль, 1992. С. 25

122 Невідома Житомирська унія 1715 року. Як УГКЦ об'єднала у XVIII столітті Правобережну Україну
URL:

http://news.ugcc.ua/articles/nev%D1%96doma_zhitomirska_un%D1%96ya_1715_roku_yak_ugkts_obiednala_u_xviii_stol%D1%96tt%D1%96_pravoberezhnu_ukrainu_76849.html (дата звернення 25.10. 2021)

повстанням¹²³. Щодо причетності і ролі його особи в Коліївщини, існують різні думки. Зокрема визначено, що він активно боровся з унією. М.С. Грушевський відводить йому місце одного з ініціаторів та активного учасника народного руху, але не М. Значко-Яворського організатором Коліївщини¹²⁴.

Тим часом у першій половині 1760-х рр. активну антиунійну пропаганду виразно проросійського характеру розгорнув ігумен Мотронинського монастиря під Чигирином Мельхіседек (Значко-Яворський). Його заклик повертатися «до віри батьків» спричинив перехід на православ'я бл. 150 парафій. Зі свого боку, унійна єрархія, спираючись на надвірні загони місцевих магнатів, намагалася повернути втрачені храми.

Таким чином місце його перебування – Мотронинський монастир – стало центром православ'я, а самі вороги почали називали Мельхіседека «царем схизматичним». Звичайно, такий розвиток подій ніяким чином не міг тішити уніатське й католицьке духовенство. Польська шляхта починає сприймати Мельхіседека як особистого ворога, який стоїть на заваді політики окатоличення населення Правобережної України. Саме в другій половині XVIII ст. з'являються перші згадки про ігумена як особу, що має пряме відношення до розгортання гайдамацького руху в 60-х рр. XVIII ст. в районі своєї обителі. До цього частково мали відношення й ченці Мотронинського монастиря¹²⁵.

У 1789 році відбулася подія, яка увійшла в історію під назвою «Волинська тривога». Це була розправа і репресії над мирним населенням Волині з боку воєводської комісії громадської безпеки під приводом того, що жителі краю немов готували повстання проти польської шляхтиї. Приводом до розправи послужило вбивство челяддю родини поміщика

123 Андрухов П. Волинська Андрухов П. З. Волинська земля: хроніка, джерела, постаті. Сокаль, 1992. С.30

124 Ластовський В. Михайло Грушевський про православну церкву в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. *Український історик*. 2004. С. 24-34 .С. 26.

125 Харсун О. В. Хто перетворив Мельхіседека Значко-Яворського на ідейного натхненника Коліївщини?. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 114. С. 15

Вилежинського в селі Невіркові (Гощанського району). За вказівкою комісії, магдебурії Рівного, Дубного і Острога карали на горло всіх тих хто за підозрювався в участі в так званому «повстанні». Вся влада на Правобережжі передавалася порядковим комісіям. За постановою сейму в край вводилися додаткові військові частини (3 тис. осіб), а також була ухвалена спеціальна постанова, яка регулювала перебування тут російських купців і православних священиків. Десятки представників православного духовенства, селян і міщан було знищено, сотні заарештовано. Ця подія вплинула на поширення антипольських настроїв, спричинила загострення стосунків між Річчю Посполитою і Російською імперією, засвідчила наростання загально політичної кризи, в якій перебувала Річ Посполита наприкінці XVIII ст¹²⁶.

Попри зростаючі процеси культурної полонізації й латинізації суспільного неспокою, УГКЦ продовжувала залишатися носієм східнохристиянської тотожності русинів (сучасних українців і білорусів). Богослужіння в унійних храмах звершували церковнослов'янською мовою, про що свідчить численна літургійна література. Водночас справочинство від початку XVIII ст. у парафіяльних, деканатських та єпархіяльних канцеляріях вели польською мовою. В унійних храмах подекуди усували іконостаси, встановлюючи органи, набули також поширення конфесіонали, монстранції, бічні вітварі тощо. Запровадження елементів латинського обряду та польської мови називають латинізацією та полонізацією. Проте навіть сучасні православні дослідники визнають, що тогочасне польське суспільство не прагнуло «повного розчинення унії в чистому латинстві», пояснюючи це тим, що Греко-Католицька церква не була рівноправною з Римо-Католицькою, а унію вважали «хлопською вірою»¹²⁷.

126 Антонович В. Б. Вольнская тревога. 1789 год. В кн.: Архив Юго-Западной России. Киев, 1902. Ч. 3. Т. 5.

127 Білик В. Карліна О. Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX століть. Львів: Вид-во УКУ, 2018. С. 38

Поступово греко-католики перетворилися на основну (за кількістю своїх організаційних структур), проте не домінуючу (за впливом) етноконфесійну спільноту Речі Посполитої. Конфесія УГКЦ дедалі більше поставала в ролі чинника національного самозбереження українства. Унія, за спостереженнями дослідників, забезпечувала свій ріст завдяки тій обставині, що давала українському громадянству деяке убезпечення від польського наступу. Уніати належали до католицької церкви й були під опікою Риму, – польські екстремісти не могли нищити їх так безоглядно, як православних. Під захистом уніатської церкви українське життя могло хоч частково зберегти свої форми¹²⁸.

Кінець XVIII ст. позначився подіями, які знову змінили конфесійну карту Волині та позначилися на УГКЦ дуже радикально. Цими переломними подіями в історії Церкви стали поділи Речі Посполитої. Перший з них відбувся 1772 року, щодо території УГКЦ, то до імперії Габсбургів відійшли Львівська, Галицька та Перемиського-Самбірська єпархії, а також частина Холмсько-Белзької та Луцько-Острозької. Згодом цей розподіл зазнав певних змін одна частинна Холмської єпархії опинилася під владою Російської імперії, а друга залишилася під Австро-Угорщиною, такий перерозподіл та роздроблення єпархії негативно позначилися на цілісності церкви та її керованості. Після другого поділу Речі Посполитої 1793 року до складу Російської імперії відійшли центральна частина Білорусі, Київське Брацлавське і Подільське воєводство. Третій поділ Польщі відбувся у 1795 році, після нього вся Правобережна Україна була приєднана до Російської імперії це мало наслідком зміну у правовому становищі Української Греко-католицької церкви, тому що основною метою царського уряду було не лише

128 Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У трьох книгах. Кн.3: кінець XVI – середина XIX століття. Київ: Либідь, 1994. С. 51 – 52.

територіально, а й духовно-культурного опанувати цими землями. Таким чином починається ліквідація УГКЦ¹²⁹.

Висновок до 3 розділу. Загалом у XVIII ст. УГКЦ переживає період бурхливого розвитку, що відзначається процесом реформування, наслідком якого була не лише латинізація, а й зростання інтелектуальної діяльності Церкви, розвиток монастирської освіти тощо. Саме у XVIII ст. з'являється нова конфесійна ідентичність населення цих теренів. Церква наприкінці XVIII ст. була самостійною та дієздатною організацією, яка за ареалом поширення та кількістю вірних зайняла вагоме місце в конфесійній структурі регіону. Всупереч складним умовам існування, УГКЦ змогла не тільки частково зберегти свої позиції, але й продовжувала кількісно та якісно зростати, виконуючи всі свої функції та пастирські обов'язки, що свідчить про сильні позиції Церкви, яка протягом XVIII ст. трансформувалася в національну традиційну.

Втім, досягнувши у XVIII досить суттєвих успіхів у справі поширення свого впливу, Греко-Католицька Церква не уникла серйозних потрясінь, що були викликані низкою складних внутрішніх церковних проблем, а також соціальними, національними та політичними чинниками. Опинившись у 60-ті рр. XVIII ст. в епіцентрі політичної боротьби та народного повстання, вона виявилася не готовою протистояти викликам часу. Боротьба за владу в середовищі уніатської ієрархії, слабка система духовної та адміністративної влади на місцях, а також брак добре продуманої і зваженої програми пастирської та місійної діяльності в регіоні унеможливили ефективну протидію руйнівним явищам того часу. Внаслідок цього впродовж 1764-1768 рр. греко-католики були не лише позбавлені сотні парафій на Правобережжі, але й зазнали значних людських і матеріальних втрат. Поділи Речі Посполитої фактично завершують період розквіту УГКЦ.

129 Стоколос Н. Трансформаційні процеси в уніатській церкві періоду поділів Польщі (1772-1795 рр.) та їхні наслідки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. : Історичне релігієзнавство. 2009. Вип. 1. С. 231-237.

ВИСНОВКИ

XVIII століття є періодом активних змін у політичному, соціальному та релігійному становищі Волинського воєводства. Регіон став тврдиною унії саме у зазначений період. Якщо спочатку Церква сприймалася жителями краю як засіб ополячення та окатоличення, то наприкінці XVIII ст. ця конфесія стала репрезентом національної самобутності та ідентичності українців. Українська Греко-Католицька Церква стала народною Церквою і викликала пробудження національної свідомості українців, виступала засобом захисту мови й самобутності нації.

Розвиток Греко-Католицької Церкви ускладнювався низкою внутрішніх проблем, зокрема низьким рівнем освіти духовенства, його матеріальною залежністю від світських патронів та недостатнім рівнем пастирської діяльності. Не сприяли цьому і зовнішні чинники, перш за все, перебування в складі Речі Посполитої на правах другорядної Церкви, міжконфесійні конфлікти, а також потужні впливи Російської держави, яка упродовж XVIII ст. використовувала православ'я як засіб ідеологічної легітимізації інтервенції в Річ Посполиту.

У конфесійній структурі Волині найбільш гостро проявилось протистояння між трьома конфесіями: Православ'ям та Греко-Католицизмом, які були представлені значними частинами населення та Римо-Католицькою Церквою, яка була захищена.

Українська Греко-Католицька Церква, володіючи значним масивом церковних земель упродовж досліджуваного періоду перетворилася на латифундійного землевласника. Вона диспонувала сільськогосподарськими та промисловими ресурсами, що забезпечували її впливи у регіоні. Хоча вона явно не використовувала свій сировинний та фінансовий потенціал для інтенсивного розвитку промислового виробництва, господарська та торговельна діяльність духовенства була частиною економіки регіону.

Для Греко-Католицької Церкви упродовж другої половини XVIII ст. характерне динамічне зростання парафіяльної мережі, радикальне збільшення чисельності вірян, духовенства та чернечих осередків. Водночас у цей період функціонувала створена зусиллями ЧСВВ багатокomпонентна мережа освітніх осередків: новіціатів, духовних семінарій, публічних шкіл (колегій) для молоді, парафіяльних шкіл. До вартісних набутоків навчально-виховної діяльності можна віднести доступність його освітніх закладів для представників різних верств населення, без огляду на етнічну та конфесійну приналежність.

В першій половині XVIII ст. освіта священників переважно обмежувалася домашнім навчанням, але вже з середини XVIII ст. після спроб реформ в УГКЦ відбуваються значні зміни. Освітні шляхи більшості представників парафіяльного духовенства вже до кінця XVIII ст. проходили через середню ланку шкільництва, представлену як монастирськими, так і державними повітовими школами.

У XVIII ст. поступово змінилися й політичні обставини функціонування Унійної Церкви в Речі Посполитій. Складні відносини Речі Посполитої з європейськими країнами, а також вади її політичного устрою стали очевидними вже в першій половині XVIII ст. Паралельно з внутрішньою кризою, яку поглиблювала постійна ворожнеча між окремими магнатськими угрупованнями, тривав економічний занепад держави та вибухали локальні селянські заворушення. Усе це спричинилося до падіння міжнародного престижу Речі Посполитої. На середину XVIII ст. через відсутність сильної королівської влади вона опинилася в повній залежності від своїх сильніших сусідів.

Незважаючи на різні труднощі з яким зустрічалось духовенство УГКЦ, Церква продовжувала виконувати свою головну місію – пастирську діяльність. З усіх видів пастирської роботи УЦ саме катехітична діяльність і видавнича справа досягли найбільшого розквіту та принесли найбільші

плоди в розвитку уніатської ідентичності та церковно-релігійного життя уніатського населення. Свідченням певних здобутків у цій царині є значна частина парафіяльного духовенства, освіта якого не обмежувалася лише домашньою освітою: вони могли похвалитися й навчанням у середній ланці шкільництва. Освітній підготовці парохів сприяв також викладацький склад шкіл та семінарій, який, здебільшого, був представлений членами Василіанського чину. Саме ченці-василіани, які зуміли зібрати величезні бібліотеки, цей інтелектуальний багаж знань Церкви, на XVIII ст. здобули першість у навчальній монастирській діяльності й зробили свій внесок у розвиток освіти парохів. Власне друкарні та книги були найсильнішою зброєю Василіанського чину, адже соціальне походження парохів, їхній освітній та моральний рівень і матеріальна підтримка з боку місцевої шляхти забезпечили їм стійкий авторитет у середовищі вірних. Саме цей авторитет парохів сприяв посиленню позицій Церкви на досліджуваних теренах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России. Киев, 1883. Ч. 1. Т. 6. 900 с.
2. Андрієвський В.П. Про Почаївську лавру. Київ, 1960. 38 с.
3. Андрухов П. З. Волинська земля: хроніка, джерела, статті. Сокаль, 1992. 88 с.
4. Антонович В. Б. Волынская тревога. 1789 год. Архив Юго-Западной России. Киев, 1902. Ч. 3. Т. 5. 99 с.
5. Антонович В. Нарис становища православної церкви на Україні від половини XVII до кінця XVIII ст. Розвідки про церковні відносини на Україні–Руси XVI – XVIII ст. Львів, 1990. Т. VIII. Препринт. Львів, 1991. С. 83–146.
6. Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ, 1995. 813 с.
7. Археографический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси : издаваемый при Управлении Виленского учебного округа / Упоряд. П. А. Гильтебрандт, Ф. Г. Елеонский, А. Л. Миротворцев. Вильна: Печ. Губ. правления, 1867-1904. Тип. А. Г. Сыркина, 1902. 235 с.
8. АЮЗР Ч. 1.: Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст. Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский. 1759-1771. Киев, 1864. 907 с.
9. Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 71 – 79.
10. Білик В. Карліна О. Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX століть. Львів: Вид-во УКУ, 2018. 304 с.

11. Близняк М. Б. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2(27). Вип. 1. С. 70-83.
12. Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Острог, 2018. Вип. 27: На пошану Володимира Трофимовича. С. 187–206.
13. Близняк М. Інвентар міських волок Дубенського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря 1755 р. *Острозька давнина. Науковий збірник*. Остріг: Вид-во НУОА, 2015. Вип. 4. С. 177 – 192.
14. Близняк М. Реєстр челяді та пасічників Почаївського монастиря середини XVIII ст. як історичне джерело. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Історичні науки. Острог, 2013. Вип. 20. С. 138-146.
15. Бочковська В. Г. Історія Почаївського монастиря у візитаціях XVIII – першої чверті XIX ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2009. Вип. 13. С. 22-35.
16. Бочковська В.Г. Почаївський духовний осередок в історії і культурі українського народу XVIII – XIX ст. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Київ, 2018. 406 с.
17. Брижук А. Церемонія коронації в Почаївському монастирі, 1773 р. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/tseremoniya-koronatsiyi-v-pochayivskomu-monastyri-1773-r/> (дата звернення: 19.11.2021)
18. Брянцева Т.П. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. *Актуальные проблемы аграрной истории Украины*. Сб. науч. трудов / Отв. ред. Д.П. Пойда. Днепропетровск: ДГУ, 1980. С. 159 – 167.
19. Булига О. Аналіз василіанського періоду історії Почаївської обителі. URL: <http://istkrem.in.ua/?page=post&id=172> (дата звернення: 26.10. 2021)

20. Булига О. Освітньо-виховна практика насельників почаївської василіанської обителі URL: <http://istkrem.in.ua/?page=post&id=168> (дата звернення 26.10.2021)
21. Булига О. Роль Дубенської генеральної капітули 1743 року у розвитку Василіанських монастирів Волині. *Дубно і світ: Міжнар. ювіл. наук.-теорет. конф., присвячена 900-річчю м. Дубна, 25-26 серп. 2000 р.* Дубно, 2000. С. 34-35.
22. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. В 4 т., 5 кн. Т. (XVIII – XX ст Київ: Либідь, 1998. 234 с.
23. Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія.* Тернопіль, 2016. № 1. С. 36-42.
24. Головата Н. Землеволодіння та економічна діяльність православної церкви в другій половині – першій половині ст. на Правобережній Україні: Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. 212 с.
25. Гудима А. Почаївський монастир в історичній долі українства. Тернопіль, 1995. 27 с.
26. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінці XVII – першій половині XIX ст. *Український історичний журнал.* 1959. №5. С. 36-52.
27. Гіль А., Скочиляс І. Володимирсько-Берестейська єпархія XI – XVIII століть: історичні нариси. Львів, 2013. 288 с.
28. Довбищенко М. Данило Братковський у суспільно-релігійному житті Волині останньої третини XVII – XVIII ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Дрогобич, 2014. Вип. 17-18. С. 143-153.
29. Довбищенко М. Документи Державного архіву Волинської області до історії Луцької уніатської єпархії у XVIII ст. *Архіви України.* 2005. № 4 (257). С. 147-159

30. Зінченко А.Л. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1984. №1. С. 205–213.
31. Ільницький Р. Історично-Канонічний огляд постанов Замойського синоду про Святі Таїнства. URL: <http://dds.edu.ua/ua/articles/2/diploms/2014/1319-ilnytskyu.html> (дата звернення: 25.10.2020)
32. Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVIII ст. Київ, 1972. 300 с.
33. Історія церкви та релігійної думки в Україні у 3. кн.: Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. Київ: Либідь, 1994. 335 с.
34. Каталог українських греко-католицьких митрополитів 1596-1941. Лежайськ: Видав греко-католицький Парохіяльний Уряд, 1942. 4 с.
35. Ковальчук А. Територія Української Церкви з кінця XVI до кінця XVIII століття. URL: <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/terytoriya-ukrajinskoji-tserkvy-z-kintsya-xvi-do-kintsya-xviii-stolittya/> (дата звернення: 25.10.2021)
36. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.
37. Кралюк П. Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Луцьк: Надстир'я, 1996. 54 с.
38. Крижанівська О. Крижанівський О. Архівні документи про історію церкви на правобережній Україні XVIII – першої половини XIX ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2001. Т.7. С. 56-58.
39. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). Київ: Вища школа, 1991. 127 с.

40. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У трьох книгах. Кн.3: кінець XVI – середина XIX століття. Київ: Либідь, 1994. 334 с.
41. Крикун М.Г. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII ст. за п'ятою ревізією. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1978. Вип. 14. С. 587.
42. Ластовський В. Михайло Грушевський про православну церкву в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. *Український історик*. 2004. С. 24-34.
43. Левицький В. Торгово-економічна діяльність церкви на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. *Мандрівець*. 2008. № 5. С. 42 - 46.
44. Лісейчыкаў Д. Штодзённае жыццё ўніяцкага парафіяльнага святара беларуска-літоўскіх зямель 1720 – 1839 гг. Мінск: «Медысонт», 2011. 60с.
45. Лось В. Актуальні питання душпастирської діяльності Греко-Уніатської Церкви (Волинь, друга половина XVIII – перша третина XIX ст.) *Волинські історичні записки. Збірник наукових праць*. Житомир, 2008. Т. 1. С. 125–133.
46. Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект / Відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2013. 300 с.
47. Луцька дієцезія Римсько-Католицької Церкви URL: <http://catholic.volyn.ua/index.php/ua/istoriia/32-istoriia-lutskoi-diietsezii> (дата звернення: 20.10. 2021).
48. Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні Львів, 1995. 300 с.
49. Магочій П.Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Вид. друге, допов. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2018. 340 с.
50. Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII - 60-е годы XVIII ст. Киев: Изд-во Киев.ун-та, 1971. 175 с.

51. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие) / Отв. ред. В.К. Яцунский. Киев: Изд-во Киев, ун-та, 1961. 237 с.
52. Невідома Житомирська унія 1715 року. Як УГКЦ об'єднала у XVIII столітті Правобережну Україну URL: http://news.ugcc.ua/articles/nev%D1%96doma_zhitomirska_un%D1%96ya_1715_roku_yak_ugkts_obiednala_u_xviii_stol%D1%96tt%D1%96_pravoberezhnu_ukrainu_76849.html (дата звернення 25.10. 2021)
53. Норман Д. Боже ігрище: історія Польщі. пер. з англ. П. Таращук. Київ: Основи, 2008. 1080 с.
54. Овсіюк Д. Монастирі Волинської Єпархії за матеріалами «Волинских Епархиальных Ведомостей». Київ, 2010. С. 160-171
55. Пайовик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. Київ: Вікар, 1999. 737 с.
56. Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання* / Редкол.: І. Л. Бутич, Ф. П. Шевченко, А. М. Катренко (відп. секр). Київ: Наук. думка, 1969. Вип. 4. С. 196 – 209.
57. Перковський А.Л. Структура українського поселення на південному Правобережжі у другій половині XVIII ст. *Український історичний журнал*.1963.№.4 С. 149-161.
58. Пришляк В. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. *Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича*. Львів, 1998. С. 511 – 515.
59. Рожко В. Є. Православні монастирі Волині і Полісся. В. Є. Рожко. Луцьк: Media, 2000. 692 с.
60. Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. Київ, 1963. 210 с.

61. Сkochиляc I. Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р. Львів, 2008. 80 с.
62. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII - XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. 367 с.
63. Стецик Ю. Насельники Білостоцького василіанського монастиря (1773–1774 рр.) *Краєзнавство*. 2019. № 4. С. 106 - 115.
64. Стоколос Н. Трансформаційні процеси в уніатській церкві періоду поділів Польщі (1772-1795 рр.) та їхні наслідки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. : Історичне релігієзнавство. 2009. Вип. 1. С. 228-243.
65. Тхор В. І. Деякі питання соціально-економічного розвитку правобережних і західноукраїнських міст у XVIII ст. *Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура*. Київ: Наук. думка, 1986. 260 с.
66. Тхор В.І. Міське самоврядування на Волині 17-18 ст. *Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування*. Тези між нар. науково-практичної конференції. Рівне. 1993. С. 176-185
67. Тяглий М. Караїми. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Karaimy> (дата звернення: 26.10.2021)
68. Фотинский О. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII – XVIII вв. Приложения. *Труды общества исследователей Волыни*. Житомир, 1910. Т. 3. С. 1 – 46.
69. Харсун О. В. Міста українського порубіжжя під впливом політики Речі Посполитої у XVIII ст.: релігійна площина взаємовідносин. *Гуржіївські історичні читання*. 2014. Вип. 7. С. 211-213.
70. Харсун О. В. Хто перетворив Мельхіседека Значка–Яворського на ідейного натхненника Коліївщини?. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 114. С. 15

71. Церковные свечи домашнего приготовления. *Киевская Старина*. 1880. №3. С. 675.
72. Шабаровський В. В. Караїми на Волині (Штрихи до портрета загадкового народу). Луцьк: Твердиня, 2013. 250 с.
73. Шеретюк В. Українське дисидентське питання в політичних відносинах Росії і Речі Посполитої (кінець XVII – XVIII ст.). Рівне: О. Зень, 2015. 224 с.
74. Шеретюк Р. М. Набутки чину св. Василя Великого в освітньовиховній галузі та ставлення до них російського самодержавства наприкінці XVIII – в першій третині XIX століття. *Українське релігієзнавство*. 2010. № 54. С. 147-158
75. Шеретюк Р. М. Становище Греко-Уніатської Церкви напередодні поділів Речі Посполитої. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2012. Вип. 23. С. 29-39.
76. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997. 312 с.
77. Яковець Л. М. Бібліотеки монастирів та соборів як духовна цінність українського народу. *Мультиверсум : філософський альманах*. Київ, 2007. Вип. 64. С. 212–221.
78. Янсон Ю. Хлебная торговля на Волыни. *Хлебная торговля на самовывозных рынках*. Санкт-Петербург, 1870. Вып. 5. С. 264.
79. Ярмошик І. Релігійні відносини на Волині у висвітленні польських дослідників 1800-1939 рр. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. Київ, 2011. С. 95-102.
80. Cheney D. Diocese of Lutsk URL: <http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dluts.html> (дата звернення: 20.10.2021).